

УДК 94(477)''166''(093.2)

## **У ЗГАСАЮЧОМУ СВІТЛІ ГАДЯЧА: КОЗАЦЬКА ІНСТРУКЦІЯ НА СЕЙМ 1662 року**

**Микола КРИКУН**

Львівський національний університет імені Івана Франка  
вул. Університетська, 1, 79000, Львів, Україна

**Петро КУЛАКОВСЬКИЙ**

Національний університет "Острозька академія",  
кафедра країнознавства,  
вул. Семінарська, 2, 35800, Острог, Україна

У статті простежується еволюція козацьких вимог перед сеймом і королем Речі Посполитої у зв'язку з інструкцією, даною козацькою радою своїм послам на сейм 1662 р. Показано, що козацька рада відбувалася в складних політичних умовах, в яких позиція Козацької України в тодішній міжнародній ситуації постійно погіршувалася. Відмовившись від ідеї створення Великого князівства Руського, козацька еліта на чолі з гетьманом Юрієм Хмельницьким сподівалася на своє включення до шляхетського стану, підкріплене наданнями маєтків у власність. В інтересах православного духовенства та їх вірних козацька рада настоювала на фактичній ліквідації унії й поверненні прибічникам православ'я церков, монастирів та їх бенефіцій. Інтереси рядового козацтва й селянства козацька рада сподівалася задовольнити шляхом обмеження доступу шляхти й королівських урядників в маєтки на Правобережній Україні. Сейм 1662 р. чітко продемонстрував, що час вимушеної згоди на компроміси з козацтвом у шляхти завершувався. Вона не готова була навіть погодитися з королем на продовження політики надання шляхетства й маєтків чільним представникам козацького стану. Як наслідок, сейм для козаків завершився повним провалом, який традиційно вуалювався нібито прихильним відношенням до них монарха. Подібна політика Варшави визначила безперспективність спроб козацької спільноти знайти "своє місце" в соціальній структурі Речі Посполитої і тим більше унаочнила поділ Козацької держави по Дніпру: лівобережну з чіткою орієнтацією на Москву й правобережну з наступними безуспішними пошуками альтернативних протекторів.

*Ключові слова:* козацька рада, інструкція, сейм, православна церква, Козацька держава.

### **Політична ситуація в Україні напередодні сейму**

Гетьманат Юрія Хмельницького (1659–1663 рр.) знаменував собою поступову втрату надії на створення Речі Посполитої трьох народів, спроектованої Гадяцькими пактами. Ю. Хмельницький сам невисоко оцінював свої політичні таланти, тому всіляко наголошував на необхідності підтримки своїх кроків із боку старшини. Консолідованої позиції останньої не було вже давно, й Козацька держава розвалювалася на дві частини – лівобережну, де домінувала промосковська партія, й правобережну, де, все ще, сподівалися на досягнення якогось компромісу з Варшавою. Окремим суб'єктом балансу сил в Гетьманщині виступало Запорозжя, схиляючись до ситуативного союзу з Московською державою. На цій шахівниці інтересів Ю. Хмельницький був відверто слабкою фігурою. Це розуміли і в його оточенні, і в Варшаві, роблячи ставку на

прогнозованішого кандидата – колишнього переяславського полковника Павла Тетерю. Юрій тим не менше намагався вивернутися з патової ситуації. Як виглядає, йому все-таки йшлося не про свої приватні інтереси, а про збереження козацької держави.

Чуднівська угода 1660 р., нівелювавши ключову ідею Гадяцьких пактів – створення Великого князівства Руського, відкрила шлях до поступового пониження статусності Війська Запорозького в очах Варшави. Сама козацька еліта в силу різних причин теж погоджувалася на заміну автономного територіального статусу в Речі Посполитій корпоративною автономією Війська Запорозького<sup>1</sup>. Невипадково, сейм 1661 р. погодився включити текст Чуднівської угоди до своїх конституцій. На ньому ж данини вічним правом отримали Ю. Хмельницький, його швагри – Д. Виговський та І. Нечай, група старшини була відзначена нобілітаціями й ленними володіннями в українських воєводствах<sup>2</sup>. Однак, інші козацькі вимоги й прохання (реєстр, маєтності для старшини, платня для черні, ліквідація церковної унії, посідання урядів в Київському, Чернігівському й Брацлавському воєводствах лише православними), вказані в передсеймовій інструкції, були проігноровані<sup>3</sup>. Королівський двір, що був зацікавлений у збереженні союзу з Ю. Хмельницьким, відразу ж після завершення сейму заходився виправляти ситуацію. 28 липня з королівської канцелярії вийшов документ під назвою “Патент, цілому Війську Запорозькому від його королівської милості й всієї Речі Посполитої даний”. У ньому відзначався факт зречення військом московської протекції, потвердження результатів гадяцької й чуднівської комісій, 60-тисячного козацького реєстру в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах. Король обіцяв повернення монастирів, єпископств, церковних маєтностей духовенству “релігії грецької”. Для реалізації останньої обіцянки мала бути створена комісія. Козацьку гармату дозволялося розташувати почергово (на річний термін) в Чигиринському, Черкаському, Корсунському, Лисянському, Богуславському, Канівському, Білоцерківському староствах<sup>4</sup>. Власне врегулювання релігійного питання виглядало найбільш актуальним, оскільки територія його застосування значно виходила за межі трьох згаданих воєводств. Воно ж виступало своєрідним маркером авторитету гетьмана в середовищі православного духовенства та значного числа рядового козацтва.

<sup>1</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України в пошуках політичної легітимації з Москвою та Варшавою, 1654–1665* (Київ: Інститут історії України НАН України, 2001), 299.

<sup>2</sup> *Volumina constitutionum, t. IV: 1641–1668, vol. 2: 1659–1668, do druku przygot.* Stanisław Grodzicki, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2017), 123.

<sup>3</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 295–299, 306; Василий Волк-Карачевский, *Борьба Польши с казачеством во второй половине XVII и начале XVIII века*. (Киев: Тип. Императорского университета Св. Владимира, 1899), 97.

<sup>4</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи. Джерела XV–XVII ст., т. V: Руська (Волинська) метрика за 1652–1673 рр.*, підгот. до друку Петро Кулаковський (Острог, Варшава, Москва: Print House, 1999), 265–267.

Утім, час спливав, а поступу в релігійному питанні не було. Більше того, в середині 1661 р. зафіксовані перші після Гадяцької унії приклади зайняття уніатами православних сакральних об'єктів<sup>5</sup>. З іншого боку, гетьманський уряд був змушений на виконання Гадяцької й Чуднівської угод видати універсал про повернення шляхти у свої колишні володіння на Правобережжі<sup>6</sup>. Ці мастки давно вже перебували під контролем козаків, тож виникла чергова хвиля загострення відносин між ними і шляхтою. Ю. Хмельницький, розуміючи, що його авторитет в очах підвладних катастрофічно маліє, спробував натиснути на Варшаву шляхом залучення альтернативних зовнішньополітичних союзників. У вересні 1661 р. гетьман уклав угоду з кримським ханом, у жовтні того ж року розпочав переговори з Я. Сомком про ймовірне визнання влади царя<sup>7</sup>. Паралельно, Ю. Хмельницький нагадував Варшаві про обіцянки, перелічені в “Патенті”. На початку жовтня того ж року з ради над Росавою до короля Яна Казимира та інших впливових державних чиновників гетьман і старшина відправили посланців Федора Коробку й Євстафія Тецкевича з вимогою створити комісію (3–4 комісарів для Корони і 3–4 для Великого князівства Литовського) для повернення бенефіцій та установ, переданих свого часу уніатам від православних<sup>8</sup>. Зрештою, зовнішньополітична гра завершилася для гетьмана фіаско: татари своїх обіцянок допомогти в підкоренні Лівобережжя не виконали й повернули основний свій військовий контингент до Криму, московський уряд зробив ставку на лівобережних полковників і серйозних намірів щодо Ю. Хмельницького не мав, Варшава якоїсь істотної військової допомоги гетьману не надала. Щоправда, король Ян Казимир, розраховуючи на військовий потенціал Війська Запорозького і намагаючись уникнути подальшої дестабілізації на Правобережній Україні, видав два розпорядження (універсали), якими вимагав від урядників припинити захватницькі дії прибічників церковної унії на Пінщині та передати попередніх посесорам відібрані в них маєтності, а шляхті наказав почекати реалізації реституції своїх колишніх володінь<sup>9</sup>.

Взагалі політика Ю. Хмельницького з точки зору Варшави ставала все непрогнозованішою. Щоб вияснити реальні наміри Чигирин, Ян Казимир і сенатори-резиденти, схоже, з ініціативи головного спеціаліста в українських

<sup>5</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*. (Białystok: OrthDruk, 1997), 196.

<sup>6</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 317; Zbigniew Wójcik, *Traktat Andruszowski i jego geneza*. (Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1959), 75.

<sup>7</sup> Тетяна Яковлева, *Руїна Гетьманщини. Від Переяславської ради-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)*. (Київ: Основи, 2003), 257.

<sup>8</sup> *Памятники, изданные Временною комиссией для разбора древних актов* (далі – *Памятники*), т. IV, отд. 3, подгот. К изданию Венедикт Чехович, Алексей Селин (Київ: В Университетской типографии, 1859), 122, 131; *Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657–1687)*, упоряди. Іван Бутич, Вячеслав Ринсевич, Ігор Тесленко. (Київ; Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 2004), 180–181.

<sup>9</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 318.

справах й, свого часу, основного лобіста обрання Ю. Хмельницького на посаду гетьмана<sup>10</sup> чернігівського воєводи С. К. Беневського, на початку лютого 1662 р. вирішили надіслати до гетьмана П. Тетерю<sup>11</sup>. Йому належало встановити реальні наміри гетьмана в зовнішній політиці, особливо в стосунках із Москвою, вникнути в його бажання домогтися від константинопольського патріарха звільнення від зобов'язань, взятих у зв'язку з Чуднівськими пактами, у причини відібрання маєтностей у королівських державців. У силу різних причин, П. Тетеря добрався до Чигирини лише у наприкінці березня<sup>12</sup>, де зумів натиснути на гетьмана й домогтися зняття питання повернення шляхти до маєтностей<sup>13</sup>.

Козацькі ради, на відміну від шляхетських сеймиків, не отримували королівських легаций на свої передсеймові засідання. Інформація про скликання загальнодержавного форуму надходила до гетьмана шляхом його кореспонденції з представниками центральної адміністрації в державі. Як наслідок, відбувся козацьких рад, де здійснювалося оформлення інструкцій та делегування послів на сейм, відбувалося вже після початку останнього.

У 1662 р. рада відбулася в Чигирині – лише 13 березня за старим стилем, коли надзвичайний сейм вже міг і завершувати свої засідання. Тому в інструкції рекомендувалося пояснити королю й послам, що запізнення викликано об'єктивними причинами – спільною операцією козаків і татар проти Москви на Задніпров'ї. На козацькій раді, правдоподібно, був присутній київський митрополит Діонісій Балабан; 18 березня з Корсуня він надіслав до короля лист, в якому суголосно з козацькою інструкцією йшлося про необхідність відновлення прав Православної церкви<sup>14</sup>.

### Посли на сейм

Рада обрала послами на сейм чотирьох представників старшини – Григорія Гуляницького, Івана Креховецького, Василя Глосинського і Еразма Каплонського.

Г. Гуляницький походив із волинського дрібношляхетського роду<sup>15</sup>. Він очолював один із найбільших козацьких полків – Ніжинський, став героєм Конотопської битви 1659 р. Після 1657 р. Григорій постійно виступав як прихильник співпраці з Варшавою (власне, особливого вибору й не мав, оскільки за царським указом довічно позбавлявся будь-яких урядів у керівних козацьких

<sup>10</sup> Василь Волк-Карачевський, *Борьба Польши с казачеством*, 91–94.

<sup>11</sup> *Памятники, т. IV, отд. 3*, 145–150.

<sup>12</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 331–332; Тетяна Яковлева, *Руїна Гетьманщини*, 258 (авторка датує прибуття П. Тетері до Чигирини аж вереснем).

<sup>13</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 332; Zbigniew Wyjciek, *Traktat Andruszowski*, 77–78.

<sup>14</sup> *Памятники, т. IV, отд. 3*, 157–159.

<sup>15</sup> В'ячеслав Липинський, *Україна на переломі 1657–1659. Замітки до історії українського державного будівництва в XVII-ім столітті*. (Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1991), 154.

інституціях). Гуляницький належав до прихильників гетьмана Івана Виговського. Перший шлюб мав із донькою генерального обозного Тимофія Носача<sup>16</sup>. За гетьманства Ю. Хмельницького фігурує то як наказний гетьман<sup>17</sup>, то як корсунський полковник<sup>18</sup>. Наприкінці 1662 р., у зв'язку зі спробами колишнього гетьмана І. Виговського реанімувати проєкт Великого князівства Руського, Григорій разом із Т. Носачем і Г. Лісницьким активізував боротьбу за політичне лідерство серед козацтва, чим спонукав гетьмана до видання універсалу, який усував представників шляхти й королівської адміністрації з правобережних маєтностей<sup>19</sup>. Конкурував за гетьманську булаву з П. Тетерею<sup>20</sup>. Програв, але підтримав його кандидатуру<sup>21</sup> й залишився в довірливих відносинах з гетьманом. В січні 1663 і липні 1664 рр. Григорій відправлявся П. Тетерею до короля як посол з інструкціями<sup>22</sup>. Разом з Юрієм потрапив у 1664 р. до ув'язнення в Мальборку нібито за причетність до страти І. Виговського<sup>23</sup>. За його визволення клопоталися гетьмани П. Тетеря й П. Дорошенко. Це вдалося лише в першій половині 1666 р.<sup>24</sup>. З того часу на майже 10 років полковник відійшов від активної участі в українських справах. Королівський двір належно оцінив заслуги Григорія. 8 січня 1667 р. він отримав привілей на щорічну пенсію з Самбірської економії в розмірі 1,5 тис. злотих річно<sup>25</sup>. Через два роки цю виплату йому підтвердили, так само як і номінальне ленне право на Носівку, Кисилівку й Козар на Задніпров'ї<sup>26</sup>. До політичної гри його повернув король Ян Собеський у 1675 р., намагаючись протиставити Петрові Дорошенку й титулюючи “носівським старостою”<sup>27</sup>. Під час організації військово-політичних маневрів, скерованих проти гетьмана, Григорій доволі несподівано для сучасників помер в середині

<sup>16</sup> Детальніше див.: Володимир Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини. Енциклопедія* (Київ: “Стилос”, 2010), 307.

<sup>17</sup> Василь Волк-Карачевський, *Борьба Польши с казачеством*, 91–94.

<sup>18</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V*, 252.

<sup>19</sup> Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 321.

<sup>20</sup> Валерій Смолій, Валерій Степанков, *Петро Дорошенко. Політичний портрет*. (Київ: Темпора, 2011), 84–85, 565.

<sup>21</sup> Wespasian Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów przez współczesnego Hómacza w skróceniu na polski język przełożona, t. II* (Poznań: Nakładem N. Kamińskiego i spółki, 1859), 191.

<sup>22</sup> Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisów, sygn. 402, s. 469–476, 525–526.

<sup>23</sup> Дмитро Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко: огляд його життя і політичної діяльності*. (Нью-Йорк: Видання Української Вільної Академії Наук у США, 1985), 126; Микола Крикун, *Між війною і радою. Козацтво правобережної України в другій половині XVII – на початку XVIII століття. Статті і матеріали*. (Київ: Критика, 2006), 164.

<sup>24</sup> Валерій Степанков, “Григорій Гуляницький”, *Полководці Війська Запорозького. Історичні портрети, кн. I* (Київ: Видавничий дім “KM Academia”, 1998), 97.

<sup>25</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie (âäë³ – AGAD), sygn. 10, k. 15.

<sup>26</sup> Ibid., sygn. 11, k. 45, 47.

<sup>27</sup> Jan Perdenia, *Hetman Piotr Doroszenko a Polska*. (Kraków: UNIVERSITAS, 2000), 436; Валерій Смолій, Валерій Степанков, *Петро Дорошенко*, 564.

вересня у Білій Церкві<sup>28</sup>. За заслуги під час Конотопської облоги у вересні 1659 р. був нагороджений ленним правом на містечко Погар на Сіверщині<sup>29</sup>. Зрозуміло, що надання мало номінальний характер, і лише під час задніпровського походу Яна Казимира, ключовою особою в якому від Війська Запорозького був Гуляницький, зажеврїла надія на її реалізацію. Після того як Григорій полишив Ніжин (хоча уряд місцевого полковника був для нього привабливим – звідси ціла низка спроб підкорити лівобережні землі й чергова номінація на цей уряд 18 лютого 1664 р. у королівському таборі під Севськом<sup>30</sup>), він осів у Корсуні й саме тут зосередив свої майнові ресурси. У самому місті він на Росі збудував млини, на які отримав королівське потвердження 28 липня 1661 р.<sup>31</sup> В Корсунському старостві Григорій володів Коледницьким хутором з двома ставками і двома млинами, ленне право на який потвердив Ян Казимир 27 березня 1663 р.<sup>32</sup> Нерухомість Гуляницького вимірювалося, безумовно, більшими масштабами – на початку задніпровського походу, 26 грудня 1663 р. в Острі, йому були гарантовані права на добра, ґрунти, хутори, куплені в різних осіб<sup>33</sup>. Полковник фундував й ретельно опікувався Корсунським Пустироським монастирем. Зокрема записав цій святині хуторів, полів і сіножатей, скуплених в обивателів Корсунської округи. 28 липня 1661 р. король апробував цей фундуш на вічні часи<sup>34</sup>.

Багату біографію мав також й Іван Креховецький, шляхтич, виходець із Галицької землі, учасник Козацької революції з перших її років. У Війську Запорізькому займав різні уряди: від корсунського полкового писаря до генеральних писаря й судді. Релігійні мотиви відіграли мабуть ключову роль у залишенні ним доволі успішної кар'єри шляхтича й переході на бік повсталих – його брат Феофан був архімандритом Овруцького, згодом Слуцького православних монастирів<sup>35</sup>. У 1659 р., так само, як і Г. Гуляницький, підтримав кандидатуру молодого Хмельницького на гетьмана, втратив уряд корсунського полковника, але згодом став генеральним суддею<sup>36</sup>. На відміну від Г. Гуляницького, Іван представляв в козацькому середовищі “людей пера”, незамінних в стосунках з варшавською бюрократією. У зв'язку з цим Іван цинився в козацькому середовищі як дипломат і неодноразово обирався на радах послом на сейми чи до короля. Він обирався козацькою радою послом ще на

<sup>28</sup> Валерій Степанков, “Григорій Гуляницький”, 98–100.

<sup>29</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V*, 254–255; AGAD, sygillata, sygn. 8, k. 5; *Volumina constitutionum, t. IV, vol. 2*, 124.

<sup>30</sup> AGAD, sygillata, sygn. 8, k. 4 v.

<sup>31</sup> Ibid., sygn. 5, k. 25 v.

<sup>32</sup> Ibid., sygn. 7, k. 25.

<sup>33</sup> Ibid., k. 106.

<sup>34</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V*, 252–254; AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 25 v.

<sup>35</sup> Володимир Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 441.

<sup>36</sup> Piotr Kroll, *Od ugody Hadziackiej do Cudnowa. Kozacyzna między Rzeczpospolitą a Moskwą w latach 1658–1660*. (Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego, 2008), 291, 292.

сейм 1650 р.<sup>37</sup>. 8 грудня 1660 р. мав відбути у складі козацького посольства до Яна Казимира<sup>38</sup>. Як і Гуляницький, Креховецький був прихильником ідеї Гадяцької унії, а після розстрілу її лідера – І. Виговського підписав протест проти цього акту. На початку квітня 1665 р. Івана разом з іншими представниками старшини захопили в полон у Корсуні козаки лубенського полковника Григорія Гамалії<sup>39</sup>. Після повернення з полону виїхав в Галичину, й активної участі в дальших українських подіях не брав. Між тим, ще в час гетьманства Ю. Хмельницького Креховецький здійснював спроби укорінитися на території козацької юрисдикції. Зокрема, він купив хутір над р. Васильків у Корсунському старостві, права на який підтвердив Ян Казимир 7 лютого 1661 р. в Ченстохові<sup>40</sup>. Іван також володів селами Золотарівка й Кичинці та плацом у Корсуні, які після потрапляння в полон (котрий потрактували в королівській канцелярії як смерть) у нього були відібрані<sup>41</sup>.

Василь Глосинський був в середовищі козацької старшини фігурою відносно новою. Його вивищення слід пов'язати саме з особою Ю. Хмельницького. Зважаючи на факт зайняття Василем в часи гетьманування Юрія урядів генерального судді та генерального військового писаря, можна не сумніватися, що він мав перед цим тривалу канцелярську практику. Наймовірніше, він був одним з підписків в Генеральній канцелярії; не виключено, що виконував функції писаря одного з козацьких полків чи когось з православних ієрархів. Василь став одним із козацьких послів на сейм 1661 р.<sup>42</sup>, на якому король і шляхта зробили чергову спробу (після сейму 1659 р.) інкорпорувати частину козацької еліти до шляхетського стану шляхом нобілітацій та маєткових надань. Разом із братом Андрієм Василь тоді ж також був нобілітований й отримав рязишку надань на ленному праві<sup>43</sup>. Виконуючи рішення сейму, король Ян Казимир 20 липня 1661 р. надав братам містечко Балаклику, над Псьом, цим правом<sup>44</sup>. Глосинський взяв участь в задніпровському поході Яна Казимира, під час якого 22 січня 1664 р. під Дивицею король гарантував йому апробацію привілею на Балаклику на майбутньому сеймі<sup>45</sup>. Крім Балаклики, Василь за рішеннями сейму 1661 р.

<sup>37</sup> Albrycht Stanisław Radziwiłł, *Pamiętnik o dziejach w Polsce, t. 3: 1647–1656*, oprac. Adam Przyboś i Roman Żelewski (Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1980), 242; Лев Заборовський, *Католики, православные, униаты. Проблемы религии в польско-русско-украинских отношениях конца 40-х – 80-х гг. XVII в. Документы, исследования, ч. 1: Источники времени гетманства Б. М. Хмельницкого* (Москва: Памятники исторической мысли, 1998), 59.

<sup>38</sup> *Памятники, т. IV, отд. 3, 49, 54; Універсали українських гетьманів, 170–171; Яковлева, Руїна Гетьманщини, 154.*

<sup>39</sup> Дмитро Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко, 47.*

<sup>40</sup> AGAD, sygn. 3, k. 190; sygn. 6, k. 16 v.

<sup>41</sup> Ibid., sygn. 9, k. 86.

<sup>42</sup> *Памятники, т. IV, отд. 3, 113; Тетяна Яковлева, Руїна Гетьманщини, 193.*

<sup>43</sup> *Voluntaria constitutionum, t. IV, vol. 2, 123; AGAD, sygn. 3, k. 212; sygn. 6, k. 31 v.*

<sup>44</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V, 240–241; AGAD, sygn. 5, k. 25; sygn. 3, k. 210 v.; sygn. 6, k. 31 v.*

<sup>45</sup> Ibid., sygn. 8, k. 1 v.

мав отримати села Яскиничі й якісь сідлиська в Житомирському старостві. Таке надання зафіксоване в записах канцелярії 10 вересня 1661 р.<sup>46</sup> Помер Василь до початку грудня 1665 р.<sup>47</sup>

Із канцелярського середовища часів Б. Хмельницького й І. Виговського вийшов четвертий посол на сейм 1662 р. Герасим (Еразм) Каплонський<sup>48</sup>. Він за гетьманування І. Виговського неодноразово виконував функції посла до короля. Зокрема у кінці жовтня 1658 р. разом із П. Тетерею та І. Ковалевським прибував до королівського табору під Торунем для узгодження Гадяцьких пунктів<sup>49</sup>. У рамках їх конститування Герасим разом із братами отримав нобілітацію<sup>50</sup>. У 1659 р. (весна–літо) виконував функції чигиринського полковника, що разом із полком взяв активну участь в військових діях на Лівобережжі<sup>51</sup>. За Ю. Хмельницького Каплонський (у документах починає фігурувати як Еразм) виконував різні дипломатичні функції, а під час гетьманства П. Тетері (на початку 1664 р.) фігурує як судовий писар Війська Запорозького. Учасник битви під Чудновом. Від імені неписьменної старшини (полковників, сотників, осавулів) засвідчив своєю рукою Чуднівську угоду<sup>52</sup>. Незабаром, після сейму 1661 р., Еразм отримав потвердження довічного права на млин у с. Гордашів. Того ж дня (28 липня) Ян Казимир, виконуючи обіцянку, дану ще в 1658 р. під Торунем, надав Каплонському ленним правом с. Мошурів й окремим таке саме право на містечко Торговиця й с. Нерубайка<sup>53</sup>. В останньому привілеї Каплонський фігурує як торговицький сотник. Еразм взяв участь в задніпровському поході Яна Казимира, під час якого в таборі поблизу Дівиці (7 січня 1664 р.) король пообіцяв підтвердити йому права на Торговицю, Нерубайку й Мошурів на найближчому сеймі<sup>54</sup>. У лютому 1665 р. Каплонського вже не було вже в живих<sup>55</sup>.

Судячи з його складу, комплект козацьких послів виглядав надзвичайно солідним і кваліфікованим. Г. Гуляницький належав до найбільш авторитетної старшини, з визначними військовими заслугами. У козацькому середовищі був не менш впливовим, ніж Т. Носач чи Г. Лісницький. Як людина “шаблі”, поза всіляким сумнівом, користувався широкою підтримкою рядового козацтва. Це дозволяло його розглядати у Варшаві як реального претендента на булаву.

<sup>46</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 1, 123; AGAD, sygillata, sygn. 3, k. 282 v.; sygn. 6, k. 87 v.

<sup>47</sup> Ibid., sygn. 9, k. 111 v.

<sup>48</sup> В'ячеслав Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, 160.

<sup>49</sup> Piotr Kroll, *Od ugody Hadiackiej do Cudnowa*, 94.

<sup>50</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 53.

<sup>51</sup> *Акты Южной и Западной России, собранные и изданные Археологическою комиссиею* (далі – *Акты ЮЗР*), т. 7: 1657–1663, 1668–1669, сост. Николай Костомаров (Санкт-Петербург: Типография В. В. Пратцъ, 1872), 296, 297, 302; Володимир Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 393; Piotr Kroll, *Od ugody Hadiackiej do Cudnowa*, 242–244, 246, 247, 262, 271.

<sup>52</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 156.

<sup>53</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 25 v., 27 v.; *Пам'ятки історії Східної Європи*, т. V, 250–252.

<sup>54</sup> AGAD, sygillata, sygn. 8, k. 1 v.

<sup>55</sup> Ibid., sygn. 9, k. 100, v. 101. Характерно, що тут він після довгої перерви знову названий “Герасимом”.

Троє інших послів вийшли з канцелярського середовища, що зумовило наявність в них вправних дипломатичних навиків. І. Креховицький та Г. Каплонський, крім цього, мали досвід посідання полковницького уряду. Як і Г. Гуляницький, обоє були послідовними прихильниками політики І. Виговського й створення Великого князівства Руського. Їх дипломатичні здібності цінилися не лише Ю. Хмельницьким. Як здається, В. Глосинський в посольстві представляв інтереси безпосередньо гетьмана (принаймні, так планувалося). Всі послы більш чи менш тісно співпрацювали з ієрархами Православної церкви. Взагалі, захист її інтересів та відновлення колишньої територіальної юрисдикції після краху ідеї окремої козацької автономії стали наріжними каменями козацьких вимог до короля й сейму.

### Накази козацьким послам

Інструкція козацької ради на сейм 1662 р. вписана до рукописного кодексу 402, що зберігається в відділі рукописів Бібліотеки Чарторийських в Кракові. Документ за своєю структурою наближається до передсеймових інструкцій шляхетських сеймиків. Принагідно слід відзначити, що основні позиції цього документа достатньо повно описані у працях Францішека Равіти-Гавронського та Віктора Горобця<sup>56</sup>.

Перший її пункт включав подяку королю й сенаторам, в тому числі й за затвердження пактів (Чуднівської угоди), та декларував вірне підданство з боку козацтва, що визнавало Ю. Хмельницького гетьманом.

Другий пункт торкався болючого для Ю. Хмельницького та його оточення питання про розкол серед козацтва на правобережне й лівобережне й гру на цьому таких зовнішньополітичних гравців, як Московська держава й Кримське ханство. Тут пояснювалося, що власне й затримка прибуття посольства на сейм на понад місяць викликана тривалими спробами гетьмана разом із союзними кримцями поставити під контроль бунтівне Лівобережжя й ліквідувати московське втручання в козацькі справи. Ця боротьба тривала з перемінним успіхом. Ю. Хмельницький неодноразово просив Варшаву відправити значні збройні сили з Правобережжя на Задніпров'я, але марно. Весною 1661 р. козацькі полки під керівництвом Г. Гуляницького, підсилені польськими підрозділами, здійснили похід на Лівобережжя, який завершився безуспішно, зокрема й через грабіжницькі дії урядових військ<sup>57</sup>. Згодом, зимою 1661–1662 рр., король Ян Казимир. взявся до організації спільного польсько-литовсько-козацького походу за Дніпро, але ця спроба була зірвана конфедерацією урядового війська<sup>58</sup>. Це

<sup>56</sup> Franciszek Rawita-Gawroński, *Ostatni Chmielnicznko (Zarys monograficzny, 1640–1679)*. (Poznań: Nakładem “Ostoja” Spółki Wydawniczej, 1919), 77–78; Віктор Горобець, *Еліта козацької України*, 322–324.

<sup>57</sup> Тетяна Яковлева, *Руїна Гетьманщини*, 185.

<sup>58</sup> Там само, 201–202.

штовхнуло гетьмана до укладення союзу з кримцями у вересні 1661 р., вимушена доцільність якого фіксується в цьому пункті інструкції. Одночасно рада вказала, що виконання Варшавою довготривалих релігійних вимог козацтва могло б сприяти розв'язанню протиріч між правобережними і лівобережними полками.

Третій пункт, що формулює список релігійних претензій козаків, є центральним в інструкції. На відміну від наказів на попередні, 1659 і 1661 рр., сейми козацька рада не ставила вимогу ліквідації церковної унії, однак виконання пропозицій, пропонованих у цьому пункті, фактично до цього б призвело. Перелік вимог інструкції 1662 р., хоча й не повністю, але повторює пункти, дані козацьким послам на сейм 1659 р.<sup>59</sup> – найважливіший в плані можливості реалізації релігійної програми народу руського з огляду на затвердження Гадяцьких пактів. У документі 1662 р. ставиться під сумнів розподіл єпархій між православними й уніатами, впроваджений з ініціативи короля Владислава IV в 1632 (“Пункти заспокоєння обивателів... народу руського, в релігії грецькій будучих...”)<sup>60</sup> та 1633 (“Диплом православному духовенству і світським людям”) рр.<sup>60</sup>

Насамперед Військо Запорізьке повторювало традиційну, починаючи з 1620-х рр., вимогу православних щодо повернення їм Володимирсько-Берестейської та Холмсько-Белзької єпархій. Спроба Владислава IV досягти згаданого компромісу між протиборчими сторонами не передбачала у цьому контексті більше, ніж віддання прихильникам східного обряду ряду церков у містах королівської юрисдикції. Диплом Яна Казимира від 12 січня 1650 р., виданий на підтвердження Зборівського мирного договору, статус Володимирсько-Берестейської єпархії не змінив. Натомість, Холмсько-Белзька єпархія передавалася православним. Спочатку управляв нею київський митрополит Сильвестр Косов, а 27 квітня за його проханням на владитство Ян Казимир номінував Діонісія Балабана. Поразка козаків під Берестечком повернула ситуацію з єпископством до попереднього стану. У лютому 1652 р. владикою став прихильник з'єднання Яків Суша. Цей уряд він посідав до 1687 р.<sup>61</sup> Зважаючи на особливу вірність Я. Суші королю, відсутність будь-яких прецедентів у зміні належності Володимирсько-Берестейської єпархії та значний поступ унії в обох владцтвах<sup>62</sup>, шанси цих пропозицій козацької ради були неможливими до реалізації.

<sup>59</sup> *Памятники, т. III, отд. 3* (Київ: В Университетской типографии, 1852), 49, 54.

<sup>60</sup> *Архив Юго-Западной России, изданный Временною комиссией для разбора древних актов* (далі – *Архив ЮЗР*), ч. 2, т. I: *Постановления дворянских провинциальных сеймиков в Юго-Западной России (1569–1648)*, под ред. Николая Ивановича (Київ: В университетской типографии, 1861), 208–214, 223–227; Jan Dziegielewski, *O tolerancję dla zdominowanych. Polityka wyznaniowa Rzeczypospolitej w latach panowania Władysława IV* (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 1986), 53–58, 73–76.

<sup>61</sup> Венедикт Площанский, *Прошлое Холмской Руси по архивным документам XV–XVIII в. и другим источникам, т. 2*. (Вильна: Типо-литография Н. Маца, 1901), С. 55, 59–63.

<sup>62</sup> *Litterae episcoporum historiam Ucrainae illustrantes (1600–1900)*, т. 2: 1641–1664, edit. Atanasius Welykyj. – (Romae: PP. Basiliani, 1973), 299–300.

Більш обґрунтованими з точки зору права виглядали козацькі вимоги щодо Перемишльсько-Самбірської єпархії. “Пункти...” Владислава IV 1632 р. передбачали повернення владництва православним, з тим застереженням, що актуальний унійний єпископ Атанасій Крупецький мав зберегти титул і три монастирі на території єпархії – Спаський, Онуфріївський й Смільницький<sup>63</sup>. Монарх сподівався, що А. Крупецького вдасться номінувати на інше унійне владництво, але в силу різних причин він на титулярному єпископстві затримався аж до своєї смерті – в 1652 р. Сейм 1641 р. схвалив конституцію, що скасувала інфамію щодо перемишльського православного єпископа Сильвестра Гулевича-Воютинського за напади на унійні володіння владництва й повернула йому єпархію з маєтностями. Однак ця ж постанова передбачила передачу єпархії по смерті С. Гулевича-Воютинського прихильнику з’єднання, а православним залишалось архимандритство над трьома згаданими монастирями<sup>64</sup>. Православний владика помер у 1645 р. і, таким чином, перемишльським єпископом автоматично став А. Крупецький. Згаданий диплом Яна Казимира відновив положення “Пунктів...” Але знову ж таки, номінований у квітні 1650 р. на перемишльську катедру православний Антоній Винницький мав обійняти повністю єпархію лише після смерті А. Крупецького<sup>65</sup>. В дійсності було не так, бо по його смерті Ян Казимир надав єпископство у вересні 1652 р. уніату Прокопові Хмельовському<sup>66</sup>. Разом із тим, привілей А. Винницькому не відкликали, й в єпархії встановилося формальне двовладдя – до 1664 р. Відтак, козацька рада домагалася реалізації “Пунктів...” і диплома Яна Казимира. Тим більше, що переважне число парафій на території єпархії належало православним<sup>67</sup>. В активі з’єднанні мали сеймове рішення 1641 р., підтримку Римської курії, неістотне, зважаючи на перебіг подій середини XVII ст., зменшення числа парафій (з 4 до 3 тис.)<sup>68</sup>.

Згадуючи в інструкції перемишльського унійного владика П. Хмельовського, козацька рада опосередковано торкалася питань діяльності Луцько-Острозької єпархії, що з середини 1630-х років і так мала належати православним. Хмельовський не лише створював конкуренцію перемишльському православному владіці, але й претендував на Луцько-Острозьку єпархію, виконуючи функції її адміністратора. Крім цього, він робив спроби розділити владництво на дві частини – Острозька єпископія мала стати самостійною й унійною<sup>69</sup>.

<sup>63</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. I, 210; *Пам’ятки історії Східної Європи*, т. V, 346.

<sup>64</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658, do druku przygot. Stanisław Grodzicki, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2015), 16.

<sup>65</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 106; *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. I, 372.

<sup>66</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 119.

<sup>67</sup> *Ibid.*, 224.

<sup>68</sup> *Litterae episcoporum*, t. 2, 300.

<sup>69</sup> Mychajło Dowbyszczenko, “Cerkiew unicka na Wołyniu w dobie wojen kozackich w latach 1648–1667”, *Ruchy religijne na Wołyniu w XVI i w XVII wieku* (Lublin: Wydawnictwo KUL, 2013), 87, 88.

Як компенсацію за відмову від ідеї Великого князівства Руського оточення Ю. Хмельницького розширило юрисдикцію своїх релігійних вимог. Не обмежуючись українськими воєводствами й навіть територією Корони, інструкція на сейм 1662 р. виразно позиціонує козацтво як захисника православних руського народу на землях Великого князівства Литовського.

Логічним виглядає інтерес православної еліти й козацтва як провідника їх вимог в цей період до Турово-Пінської єпархії, що була однією з найдавніших й примикала до Волині, де православ'я завжди мало достатньо сильні позиції. Однак, ця єпархія (точніше її керівництво) відразу після Берестейської унії визнала її. Позиції унії з часом тут лише посилювалися, і ні Владислав IV, ні Ян Казимир не розглядали можливості створення альтернативної православної єпархії на цій території. Однак під час Козацької революції, як відзначив Яків Суша, унія тут зазнала відчутних втрат й розпочався процес повернення до Східної церкви<sup>70</sup>. Згадку про Турово-Пінське єпископство слід також пояснити сильним впливом на Ю. Хмельницького Йосифа Тукальського, уродженця Пінщини, архімандрита місцевого Лещинського монастиря<sup>71</sup>. Зайняття ним у 1661 р. уряду мстиславського єпископа лише посилює його можливості прощтовхування своїх інтересів на козацькій раді. Наприкінці 1657 – у 1658 рр. Пінщина потрапила під козацький контроль, а брат тодішнього гетьмана І. Виговського Костянтин іменувався полковником пінським і турівським<sup>72</sup>. Й. Тукальський мав значний авторитет не лише у Війську Запорозькому<sup>73</sup>, а й користувався сильною підтримкою серед пінської шляхти й духовенства. Смоленський архієпископ Андрій Квашнін-Золотий, якому після втрати Смоленська було надано Турово-Пінську унійну єпархію в адміністрування, мав реальні наміри під впливом Й. Тукальського перейти на православ'я<sup>74</sup>. З огляду на згадане входження Пінщини до Козацької держави та сильні позиції в місцевому соціумі Й. Тукальського, вимога в інструкції відродити православну Турово-Пінську єпархію виглядає цілком логічно. Чільний представник ієрархії З'єднаної церкви Я. Суша в інформації 1664 р. до Конгрегації пропаганди віри висловив припущення, що після смерті А. Квашніна-Золотого як Турово-Пінська єпархія, так і Смоленська архієпархія, можуть потрапити до руку православних<sup>75</sup>.

Вимога інструкції передачі православним Смоленського владитства однозначно пояснити не можна. По-перше, її можна зв'язати з бажанням повернення Турово-Пінської єпархії. Таким чином позбавлявся титулу архієпископа А. Квашнін-Золотий, що, як уже згадувалося, адміністрував у

<sup>70</sup> *Litterae episcoporum*, t. 2, 298–299; Wojciech Walczak, “Unicka diecezja turowo-pińska w strukturze kościoła unickiego w XVIII wieku”, *Studia Podlaskie* XX (2012), 190.

<sup>71</sup> В'ячеслав Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, 208.

<sup>72</sup> Там само, 214–216.

<sup>73</sup> *Памятники*, т. IV, одд. 3, 387–389.

<sup>74</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 140.

<sup>75</sup> *Ibid*, 208.

Пінську й відкривалася можливість зайняття уряду місцевого єпископа православним претендентом. З інших мотивів ця пропозиція сейму виглядала мало змістовною. Смоленська архієпархія з самого початку заснування в Речі Посполитій (1625 р.) функціонувала як унійна. Після того як у 1654 р. московські війська опанували Смоленськ, вона існувала формально. Я. Суша в 1664 р. вважав, що в архієпархії ще функціонувало бл. 600 парафій (3/4 від оцінки 1647 р.)<sup>76</sup>. Однак, його оцінка викликає великі застереження. По-друге, можна також припустити, що гетьман, старшина й православне духовенство цією вимогою опосередковано обіцяли допомогу в відвоюванні втрачених на користь Москви східних земель Польсько-Литовської держави, а єпархію сподівалися отримати як подяку за це. По-третє, не слід забувати, що Смоленська унійна архієпархія поширювала свою юрисдикцію на Чернігівське воєводство<sup>77</sup>, що справедливо вважалося безспірною територією Козацької держави. Оскільки на 1662 р. вже відбулося відновлення православної Чернігівської єпископії<sup>78</sup>, то в середовищі козацької еліти та зв'язаного з нею духовенства могла виникнути ілюзія про розширення її за рахунок Смоленського воєводства. Як саме і в якому взаємозв'язку діяли ці мотивації при формулюванні пунктів інструкції відомі нам джерела відповіді не дають.

Не без впливу Й. Тукальського, на той час мстиславського єпископа, піднімається в козацькій інструкції питання конституювання підвладного йому владництва. На відміну від попередньої вимоги ця мала певну нормативну базу, а відтак, і правові підстави. Спроба створення Мстиславської єпархії була здійснена в “Пунктах...” Владислава IV. Главою єпархії мав стати єпископ мстиславський, оршанський і могилівський; як резиденція йому відводився Спаський монастир в Могилеві. Маєтки Полоцького архієпископства у полоцькій, вітебській та мстиславській частинах фіксувалися за унійним владикою. Православний владика отримував згідно з цим документом 2 тис. злотих платні. Православним мали відійти церкви: в Мстиславі – Троїцька і Спаська, в Могилеві, крім монастиря-резиденції, Успенська, Троїцька, Воскресенська й Вознесенська, в Орші – Іллінська й Воскресенська, в Дісні – одна, визначена комісарами. 14 березня 1633 р. Владислав IV надав єпископію Мстиславську, Оршанську й Могилевську Йосифу Бобриковичу. Натомість, прихильникам унії вдалося досягти заборони на відкриття православних церков у Вітебську й Полоцьку<sup>79</sup>.

<sup>76</sup> *Litterae episcoporum*, t. 2, 299; Walczak, “Unicka diecezja turowo-pińska”, 190.

<sup>77</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 222.

<sup>78</sup> Ibid, 106; *Документи Богдана Хмельницького 1648–1657*, упорядн. Іван Крип'якевич, Іван Бутич (Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР, 1961), 589–590.

<sup>79</sup> *Акты, относящиеся к истории Западной России*, т. 5: 1633–1699, ред. Иоанн Григорович. (Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1853), 9–10; *Археологический сборник документов, относящихся к истории Северо-западной Руси* (далі – Археологический сборник), т. 1, сост. Гильдебрандт, Елеонский, Миротворцев. (Вильна: Печатня Губернского Правления, 1867), 356–357; *Litterae episcoporum*, t. 2, 298.

Чергова спроба врегулювання міжконфесійних стосунків була здійснена на початку 1650 р. Яном Казимиром після укладення Зборівського договору з козаками. Його привілеєм проголошувалося створення об'єднаного Вітебсько-Мстиславського єпископства, а як маєтки йому відводилася половина володінь Полоцького унійного архієпископства<sup>80</sup>. В умовах критичного становища для держави на це погодилася навіть частина еліти, що завжди протегувала унії, як, наприклад, А. С. Радзивілл<sup>81</sup>. Втім, вже після Білоцерківського мирного договору ситуація змінилася і тому повної реалізації цього привілею не настуило. Зрозуміло, що для православного духовенства, що впливало на позицію ради, найбільш корисним ставало саме розширене тлумачення назви єпархії, вжите королівською канцелярією в номінації на єпископство Й. Бобриковичу, з додатком “Вітебська”, на який погодився Ян Казимир. Як наслідок, в інструкцію внесли назву, яка максимально точно відбивала інтереси православних – єпископія Могилевська, Мстиславська, Вітебська й Оршанська та дублювала екстериторіальну церковно-адміністративну одиницю в Унійній церкві<sup>82</sup>.

Вимагаючи передачі православним Полоцької архієпархії, козацька рада пропонувала знівелювати факти виділення з неї (частково формальні) спочатку Мстиславського, а згодом Вітебського єпископств і повернутися до передунійного стану. Ця архієпархія для уніатів мала надважливе значення – часто саме полоцькі архієпископи ставали київськими митрополитами (А. Селява, Г. Коленда), більше того, поєднували ці два уряди. Тому можлива її втрата стала б величезним ударом по З'єднаній церкві. Для останньої ситуація ускладнювалася частковим контролем території архієпархії Московською державою, яка протегувала православних, і тим, що більшість парафій у владіцтві належало до Східної церкви<sup>83</sup>. Я. Суша оцінював зменшення унійних парафій в архієпархії на 1664 р. порівняно з 1647 р. в 2,2 рази<sup>84</sup>.

Наступний рівень вимог представлений монастирями, що переважно утримувалися уніатами, а подекуди навіть римо-католицькими орденами. У Короні на перше місце вийшла Волинь, а точніше та її частина, що знаходилася під юрисдикцією Луцько-Острозької православної єпархії. Козацька рада пропонувала передати православним монастирі в Дермані (в унії з 1628–1629 рр.), Дорогобужі (в унії бл. 1617 р.), Дубні (три – св. Спаса, Воздвиження Чесного Хреста, жіночий Вознесіння Господнього (всі три перейшли на унію між 1626 і 1628 рр.<sup>85</sup>). Дубно взагалі відігравало роль центру збереження унійних впливів

<sup>80</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. I, 372.

<sup>81</sup> *Radziwiłł, Pamiętnik o dziejach w Polsce*, t. 3, 246; Mychajło Dowbyszczenko, “Cerkiew unicka na Wołyniu”, 55.

<sup>82</sup> Див. докладніше: Микола Крикун, *Між війною і радою*, 308.

<sup>83</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 220, 223.

<sup>84</sup> *Litterae episcoporum*, t. 2, 298; Walczak, “Unicka diecezja turowo-pińska”, 190.

<sup>85</sup> Сергій Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії кінця XV – середини XVII ст.: функціонування і місце у волинському соціумі*. (Київ: Видавничий дім “Києво-Могилянська академія”, 2012), 71, 101, 108, 129, 136, 144.

на Волині<sup>86</sup>. Порівнюючи з найповнішим переліком церковних об'єктів, поданим в козацькій інструкції на сейм 1659 р., щодо Волині не знаходимо монастирів в Жидичині та св. Трійці в Острозі<sup>87</sup>. Останній був загарбаний єзуїтами і на середину 1630-х років вже не існував<sup>88</sup>, чим його відсутність в переліку інструкції 1662 р. логічно пояснюється. Чому козацька рада не згадала один з найбагатших в Речі Посполитій монастирів східної традиції – Жидичинський, пояснити складніше. Між тим, тодішній київський православний митрополит Д. Балабан, нібито, у 1658 р. мав отримати обіцянку на Жидичинську архимандрію<sup>89</sup>. Можна гадати, що гетьман і козацька старшина не бажали порушувати “Пункти...” Владислава Вази, які передбачали повернення прихильникам грецької релігії Луцько-Острозького владичства, а, натомість, “міграції тодішнього унійного єпископа до монастиря в Жидичині”<sup>90</sup>. Слід взяти до уваги й той факт, що в 1662 р. жидичинським архимандритом був Яків Суша, який з 1658 р. вів активні переговори з представниками козацької еліти щодо можливого міжконфесійного компромісу<sup>91</sup>.

Щодо Львівської єпархії козацьку раду турбував статус Бучацького монастиря, заснованого на початку XVII ст. Марією Могилянкою Потоцькою як православний. Її син Ян Потоцький у 1652 р., порушивши заповіт матері, передав монастир католицькому домініканському ордену<sup>92</sup>. Тут радше йшлося про універсальність принципу повернення колись православних інституцій. Заради цього принципу козацька рада поширила свої вимоги на домініканський орден; хоча перед цим немає прикладів, щоб це стосувалося будь-яких католицьких орденів, крім єзуїтського.

Претензії козацької ради щодо монастирів на території Великого князівства Литовського виглядали більш масштабними. Не згадуючи в переліку єпархій, що їх слід було б відібрати в уніатів, Київську архієпархію, козацька рада пропонувала позбавити з'єднаних контролю над цілим рядом монастирів на її території. Насамперед йшлося про Віленську святотроїцьку архимандрію, що, незважаючи на шестирічне перебування під московською окупацією (1655–1661 рр.), була одночасно і головною в структурі василіанського чину, і центром духовного життя всієї Київської унійної митрополії<sup>93</sup>. Понад то, в інструкції подавався перелік інших архимандрій й монастирів, розташованих на території

<sup>86</sup> Mychajło Dowbyszczenko, “Cerkiew unicka na Wołyniu”, 73.

<sup>87</sup> *Памятники, т. III, отд. 3*, 316, 317.

<sup>88</sup> Сергій Горін, *Монастирі Луцько-Острозької єпархії*, 291, 293.

<sup>89</sup> Mychajło Dowbyszczenko, “Cerkiew unicka na Wołyniu”, 66–67.

<sup>90</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V*, 346.

<sup>91</sup> Mychajło Dowbyszczenko, “Cerkiew unicka na Wołyniu”, 75.

<sup>92</sup> Sadok Barącz, *Pamiętki buczackie* (Lwów: Z drukarni “Gazety Narodowej”, 1882), 108.

<sup>93</sup> Ігор Сковичас, “Московська окупація та василіанське відродження”, *На перехресті культур. Монастир і храм Пресвятої Трійці у Вільнюсі* (Львів: Український Католицький університет, 2019): 133–162.

архиепархії або залежних від митрополита, – Супральської й Новгородської архимандрій, Жировицького, Битенського, Лавришівського монастирів<sup>94</sup>. Козацька рада додала до цього списку архимандрії св. Бориса й Гліба в Полоцьку, що був відібраний уніатами в часи Йосафата Кунцевича<sup>95</sup>, та в Пінську (Лещинський монастир, що вже передавався православним у 1650 р.<sup>96</sup>) й Кобрині, монастир в Пінську (Варваринський, жіночий). Чернече життя, ослаблене московською окупацією, в цих обителях ледь жевріло<sup>97</sup>, але сподівання, що після відновлення польсько-литовського контролю над більшістю цих монастирів легко можна бути повернути/встановити православний статус, виглядали надміру оптимістичними. Кожному чернечому осередку сусідив додаток “з маєтностями”, що вказує на розуміння козацькою елітою значення матеріального забезпечення функціонування релігійних інституцій, особливо в умовах відсутності будь-якої підтримки з боку держави й обмеженого фінансування від різних верств суспільства.

Перелік церков в інструкції територіально обмежений Короною. Говорилося про три церкви в Острозі. Очевидно, йшлося про три церкви, закриті за рішенням власниці половини міста кн. Анни Алоїзи Острозької Ходкевич внаслідок виступу православної міської громади проти неї і відмови їх священників прийняти унію. Це Богоявленська замкова, Онуфріївська і Восресенська церкви<sup>98</sup>.

Інструкція згадує також три церкви в Любліні, але не називає їх. Однією з них могла би бути Спасо-Преображенська, яка неодноразово переходила з рук в руки. Православні володіли нею до 1638, протягом 1650–1652, у жовтні 1655 та з 1659 р.<sup>99</sup> Відомо, що після сейму 1659 р. нетривалий час діяла комісія, яка передала православним деякі церковні інституції, засновані до 1596 р. Прихильники грецької релігії отримали церкви в Любліні (Спасо-Преображенська або Преображення Господнього), Грубешові, Городлі й монастир в Красному Ставі. Проти передачі люблінської церкви категорично виступав Я. Суша, але на передачі особисто наполіг великий коронний канцлер Миколай Пращмовський і комісари 5 вересня 1659 р. віддали її православним<sup>100</sup>. Приблизно тоді ж в руках православних опинилися унійні перед тим монастирі в Любліні, Стіжку й

<sup>94</sup> Михайло-Мирослав Ваврик, *Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст. Топографічно-статистична розвідка*. (Рим: PP. Basiliani, 1979), 2–3.

<sup>95</sup> Tomasz Kempa, *Wobec kontrreformacji. Protestanci i prawosławni w obronie swobód wyznaniowych w Rzeczypospolitej w końcu XVI i w pierwszej połowie XVII wieku*. (Toruń: Adam Marszałek, 2007), 309.

<sup>96</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. I, 372; Заборовский, *Католики, православные, униаты*, 60.

<sup>97</sup> Михайло-Мирослав Ваврик, *Нарис розвитку і стану Василянського чина*, 10.

<sup>98</sup> Олександр Бевзо, *Львівський літопис і Острозький літописець. Джерелознавче дослідження* (Київ: “Наукова думка”, 1971), 138–139.

<sup>99</sup> Помпей Батюшков, *Холмская Русь, исторические судьбы русского Забужья* (Санкт-Петербург: Типография Товарищества “Общественная польза”, 1887), 43, 104; Заборовский, *Католики, православные, униаты*, 70.

<sup>100</sup> Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 188.

Більську<sup>101</sup>. Число переданих у Любліні православним інституцій (церква та монастир) відповідає вимогам козацької інструкції на перший погадяцький сейм (1659 р.)<sup>102</sup>, що, як вже зазначалося, з пункту бачення релігійних претензій козаків виглядало наймасштабніше. Козацька інструкція на сейм 1664 р. підтверджує, що люблінська Спасо-Преображенська церква перебувала в руках православних<sup>103</sup>. Відтак, незрозуміло усе ж про які три люблінські церкви йшлося в інструкції 1662 р.

Погано піддається уточненню вимога козацької ради щодо повернення трьох церков у Львові. Уже не раз цитована козацька погадяцька інструкція 1659 р. не згадує жодну з львівських церков. У першій половині 1660-х років, як власне і перед цим, у Львові не було жодної унійної церкви<sup>104</sup>. Можливо, в інструкції йшлося про православні храми, на місцях яких ще в останній третині XIV ст. звели католицькі святині. Такі випадки мали місце<sup>105</sup> і їх рецепція в православній історичній пам'яті могла проявлятися передовсім серед еліти Львівської єпархії. Як доведено в літературі, Гадяцька унія на її території активно використовувалася духовенством для підтвердження давніх прав Православної церкви<sup>106</sup>.

У Луцьку козацька рада вимагала повернення храму св. Дмитра, розташованого в межах Окольного замку. Патронами церкви довгий час виступала родина Гулевичів. У 1623 р. Дмитро Гулевич, вступивши в Луцький домініканський монастир, записав йому церкву й належний їй маєток Коршовець. Православні Гулевичі намагалися оспорити це рішення, але безуспішно, хоча суперечка тривала до кінця XVIII ст. У 1625 р. домініканці закрили церкву, а згодом перетворили її в римо-католицьку святиню<sup>107</sup>.

Згадку про церкву в Лабуні слід пов'язати з походженням когось з козацької старшини чи впливового православного духовенства з цього волинського містечка. Інакше важко пояснити, чому з десятків, а може й сотень, населених пунктів Волині, де православні церкви за рішенням землевласників були переведені на унію, обрано саме Лабунь. Правдоподібно, йшлося про місцеву Святотроїцьку церкву, засновану ще наприкінці XVI ст., а після успадкування Любомирськими цього містечка від Острозьких (1620 р.) переведену до структур З'єднаної церкви<sup>108</sup>.

<sup>101</sup> Михайло-Мирослав Ваврик, *Нарис розвитку і стану Василянського чина*, 12.

<sup>102</sup> *Пам'ятники*, т. III, отд. 3, 317.

<sup>103</sup> Микола Крикун, *Між війною і радістю*, 109.

<sup>104</sup> Ігор Сковчиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст. Організаційна структура та правовий статус* (Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2010), 241–246.

<sup>105</sup> Там само, 212–213.

<sup>106</sup> Там само, 353.

<sup>107</sup> Наталія Сінкевич, *Laudare benedicere praedicare: Домініканський орден на Волині в кінці XVI–XIX ст.: монографія* (Київ: Кайрос, 2009), 83–84; Сергій Горін, *Волинські монастирі латинської традиції до 1648 р. (на матеріалах актових книг Волинського воєводства)* (Кам'янець-Подільський: ТОВ "Друкарня "Рута", 2017), 99–103.

<sup>108</sup> Це стверджувати можна лише опосередковано (Tadeusz Stecki, *Wołyń pod względem statystycznym, historycznym i archeologicznym*, t. I (Lwów: Z drukarni Zakładu Narodowego im. Ossolińskich, 1864), 374, 375); прямих доказів щодо цього не виявлено.

Чому не має відповідного переліку претензій на церкви, розташовані на території Великого князівства Литовського, можна лише гадати. Можливо, остаточне зміщення центрів православного життя в козацьку Україну зменшило увагу ієрархів церкви, що перебували в близьких контактах з козацькою елітою, до білоруських територій, де козацькі надії зазнали фіаско? Можливо, хаос, який охопив Річ Посполиту під час Потопу, не давав можливості встановити на території князівства баланс сил між православними, уніатами й католиками і статус спірних між ними церков?

Черговий рівень вимог інструкції стосується маєтків, щодо прав власності над якими продовжувалася точитися боротьба, а однією зі сторін виступала Православна церква.

Насамперед, йшлося про сім населених пунктів під Острогом, які були відчужені від Луцько-Острозької єпархії, Цей спір мав тривалу метрику. Ще 1322 р. князь Любарт Гедимінович подарував соборній церкві Іоанна Богослова в Луцьку ряд земель на Волині, в тому числі села під острогом Великий і Малий Мізочі, Точивики, Бушу, Будераж, Пивче й дворище Борщівку<sup>109</sup>. Згодом ці володіння прибрали до рук князі Острозькі. У 1631 р., луцький унійний владика Єремія Почапівський розпочав процес з “повернення” згаданих сіл до єпископства<sup>110</sup>. Із передачею луцького і острозького владичтва православному Атанасію Пузині у 1633 р. (формально, входження відбулося 1635 р., а остаточно після смерті Є. Почапівського 1637 р. і сеймового рішення у 1638 р.<sup>111</sup>) конфлікт набув нового розвитку. Мабуть саме Пузина отримав позитивний для владичтва вирок трибуналу в Любліні<sup>112</sup>. Тодішній острозький ординат В.-Д. Заславський відмовився виконати це рішення. Лобістами відповідної вимоги в інструкції, ймовірно, виступали колишній луцький єпископ, митрополит Д. Балабан, якому король всупереч надіям волинської шляхти<sup>113</sup> 16 серпня 1660 р. продовжив право адміністрації в Луцько-Острозькій єпархії<sup>114</sup>.

Підіймалося в інструкції й питання про село Торокани в Пінському повіті Берестейського воєводства. До 1597 р. це село перебувало у власності Жидичинського монастиря, але того ж року було передане для утримання школи в Бересті. Володимирський і берестейський єпископ Іпатій Потій планував

<sup>109</sup> *Грамоти XIV ст.*, упорядн. Марія Пешак (Київ: “Наукова думка”, 1976), 20–22.

<sup>110</sup> Российский государственный архив древних актов в Москве (далі – РГАДА), ф. 389 (Литовская метрика), оп. 1, д. 211, л. 88–89, 99–100.

<sup>111</sup> Михайло Довбищенко, *Волинська шляхта у релігійних рухах кінця XVI – першої половини XVII ст.* (Київ: ПП Сергійчук М. І., 2008), 158–162, 167.

<sup>112</sup> *Akta publiczne do interessu ordynacji Ostrogskiej należącej* (б. м., б. р.; загальна пагінація відсутня).

<sup>113</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. II, сост. Николай Стороженко (Київ: Типография Г. Т. Корчак-Новицкого, 1888), 143.

<sup>114</sup> AGAD, sygillata, sygn. 3, k. 105.

передати його для забезпечення функціонування руської унійної колегії<sup>115</sup>. Ідея її матеріального забезпечення за рахунок села обстоювалася митрополитом Й. Рутським, Конгрегацією поширення віри Римської курії й доручалася ця справа для реалізації Віленському монастиреві св. Трійці<sup>116</sup>. Внаслідок прийняття в 1633 р. “Пунктів заспокоєння народу руського” права на село почали оспорювати луцькі єпископи (унійний і православний) Єремія Почаповський та Атанасій Пузина<sup>117</sup>, але Торокани продовжували залишатися у володінні Віленського монастиря, хоч його керівництво так і не змогло виконати поставлене завдання – заснувати тут колегію<sup>118</sup>. Близько 1655 р. в Тороканах з’явилися василіани, а 1657 р. василіанська капітула схвалила рішення про заснування тут монастиря. Цю ухвалу вдалося реалізувати лише на початку XVIII ст., зважаючи як на спротив православних, так і на дії унійних митрополитів, що претендували на цей маєток<sup>119</sup>. Ймовірно, автори інструкції добре знали про колишній зв’язок Жидичинського монастиря й Торокан, тому вимога повернення першого супроводжувалася зосередженням під його юрисдикцією всіх колишніх земельних володінь. Крім цього, намагаючись реалізувати завдання, сформульоване ще з початку Козацької революції, – ліквідувати Унійну церкву, козацько-православні творці цієї програми розуміли, що вкрай необхідно зупинити розбудову інституцій Василіанського ордену, який став інструментарієм поширення її впливу.

Село Перегінськ Галицької землі Руського воєводства тривалий час було столовим маєтком Галицького єпископства, але в середині XVII ст. опинилося в приватних руках на пожиттєвому праві коронного обозного Станіслава Яна Яблоновського<sup>120</sup>. Львівський єпископ Арсеній Желиборський, що мав значний вплив на І. Виговського і виступав посередником між козаками та королівським двором напередодні укладення Гадяцької унії, використав свої можливості й включив питання повернення Перегінська до програми переговорів між

<sup>115</sup> *Monumenta Ucrainae historica, vol. IX–X (1075–1632)*, collectit Andreas Šeptyckij (Romae: Видання Українського Католицького університету, 1971), 903.

<sup>116</sup> *Acta S. Congregationis de Propaganda Fide Ecclesiam Catholicam Ucrainiae et Bielarusjae spectantis, vol. I*, edit. Atanasius Welykyj (Romae: PP. Basiliani, 1953), 114–115, 118–120; Сергей Плохий, *Панство и Украина (Политика Римской курии на украинских землях в XVI – XVII вв.)*, (Київ: Вища школа, 1989), 124. У поле зору Конгрегації Поширення Віри питання Торокан потрапило на початку квітня 1632 р. (*Monumenta Ucrainae historica, vol. IX–X*, 872). 24 вересня Конгрегація схвалила відповідну угоду між Рутським і Баковецьким щодо Торокан (*Ibid.*, 904).

<sup>117</sup> *Археологический сборник, т. 13*, сост. Юлиан Крачковский (Вильна Типография А. Г. Сыркина, 1902), 23, 28; Сергій Горін, *Жидичинський Свято-Миколаївський монастир (до середини XVII сторіччя)*. (Київ: “Майстерня книги”, 2009), 281–282.

<sup>118</sup> *Археологический сборник, т. 13*, 23.

<sup>119</sup> Wołyniak, *Siedziba bazylianów w Torokaniach* (Kraków: Spółka Wydawnicza Polska, 1906), 24; Михайло-Мирослав Ваврик, *Нарис розвитку і стану Василіанського чина*, 12.

<sup>120</sup> Marek Wagner, *Stanisław Jabłonowski kasztelan krkowski, hetman wielki koronny*. (Warszawa: MaDA, 2000), 18.

сторонами<sup>121</sup>. Хоча монарх і пообіцяв його вирішити, зважаючи на авторитет С. Яблоновського на дворі й серед шляхти, зробити це було складно. Сейм 1661 р. потвердив права коронного обозного на село<sup>122</sup>. Із того часу козацькі інструкції постійно нагадують королю й сейму про Перегінськ, зокрема, інструкція на сейм 1664 р.<sup>123</sup> У відповідь на козацьку інструкцію Ян Казимир 2 березня 1663 р. зазначив, що полагодити справу слід лише правовим шляхом<sup>124</sup>. Підтримували львівського владику щодо прав на село й деякі шляхетські сеймики, зокрема волинський в інструкції на сейм 1662 р.<sup>125</sup>. Лише в 1690 р. село рішенням сейму після згоди самого Яблоновського повернули Львівській єпископії<sup>126</sup>.

У четвертому пункті козацька рада пропонувала вирішити справу передачі церков та їх маєтностей на територіях Великого князівства Литовського, ще окупованих московськими військами. На весну 1662 р. останні контролювали практично всю східну частину князівства. Сюди входили Браславський і Мстиславський (повністю), Оршанський, Полоцький, Речицький і Мозирський (частково) повіти. Московські залоги розташовувалися в таких важливих містах, як Старий Бихів, Борисів, Вітебськ, Полоцьк<sup>127</sup>. До цього переліку слід додати Смоленське воєводство, яке повністю випало з юрисдикції Вільна. Інструкція щодо церковних об'єктів, пошукуваних православними, пропонувала видати конституцію, яка б передбачила їх передачу після деокупації територій. В цілому, козацька рада наголошувала, що виконання релігійних вимог православних позитивно вплине не лише на лояльні Варшаві козацькі полки, але й лівобережне козацтво, яке, побачивши таку позицію короля й сейму, захоче повернутись в юрисдикцію Речі Посполитої.

Наступний пункт інструкції стосувався усунення урядників і шляхетських державців з Задніпров'я універсалом Ю. Хмельницького. Гетьман пояснив, що це відбулося для їх же користі, бо настрої козаків та їх дружин створювали загрозу, з огляду на попередні й майбутні кривди, для появи цих представників Корони й шляхти на території Лівобережної України. Рада пропонувала вирішити це питання шляхом надання на допомогу правобережним полкам підрозділів іноземної піхоти, які допомогли б поновити контроль Чигирин над лівобережними полками й одночасно створити умови для повернення королівських урядників й шляхетських державців в маєтки за Дніпром. Подібним тлумаченням гетьман і старшина робили спробу пояснити гетьманський універсал кінця 1661 р., згідно з яким державці, старости й підстарости усувалися з маєтків на території

<sup>121</sup> Ігор Скочиляс, *Галицька (Львівська) єпархія XII–XVIII ст.*, 570.

<sup>122</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 104.

<sup>123</sup> Микола Крикун, *Між війною і радістю*, 108.

<sup>124</sup> *Памятники*, т. IV, отд. 3, 278.

<sup>125</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. II, 143.

<sup>126</sup> *Volumina legum*, t. V (Petersburg: Nakladem i drukiem Jozafata Ohryzki, 1860), 377.

<sup>127</sup> Геннадзь Сагановіч, *Невядомая вайна: 1654–1667*. (Мінск: Навука і тэхніка, 1995), 111.

Козацької держави<sup>128</sup>. Цим усуванням порушувались попередні домовленості між Варшавою і Чигирином. Гетьман з огляду на невдоволення козаками і селянами повернення представників колишніх власників вдався до цього універсалу. Крім цього, правобережна козацька еліта, реалізуючи це суперечливе (а з точки зору Варшави – протиправне) рішення, намагалася спонукати королівський двір до надання суттєвої військової допомоги з метою підпорядкування Лівобережжя. В інструкції дипломатично замовчувався факт територіальної юрисдикції (всієї Козацької держави) гетьманського універсалу й подається, що він стосувався нібито лише Задніпров'я. Таким чином, дії гетьмана представлялися не як порушення домовленостей, а як вимушений крок щодо й так непідконтрольного Лівобережжя. Ян Казимир відреагував на це виданням шести універсалів, в яких закликав шляхту утриматися від повернення в свої українські маєтності до завершення роботи генеральної комісії<sup>129</sup>. Сумнівно, щоб шляхта враховувала королівське розпорядження. Однак з початком сейму й прибуттям до Чигирини королівського посланця П. Тетері Ю. Хмельницький змінив свою позицію, вкотре сподіваючись на реалізацію гадяцько-чуднівських пунктів, і видав 4 квітня 1662 р. універсал, яким дозволив козакам пускати колишніх власників у їхні маєтки<sup>130</sup>.

У шостому пункті розгортається засигналізоване вище прохання про урядову військову допомогу. Посли мали повідомити, що гетьман вже домовився з ханом про прихід частини орди для чергового походу на Задніпров'я. Водночас вони мали переконати короля й сейм, що військо Запорозьке залишається вірним Речі Посполитій. В основі тлумачення відносин з татарами лежала Слободищенська угода 17 вересня 1661 р. між гетьманом і кримським ханом Мехмед Гіреєм. Мотивація Ю. Хмельницького полягала в отриманні військової допомоги від татар для підпорядкування собі Лівобережжя. Однак, з точки зору Варшави це виглядало як укладення союзу між суб'єктом міжнародного права (кримським царем) і своїм підданим (гетьманом), тож було сприйнято вкрай негативно<sup>131</sup>.

Наступний пункт наказів козацьким послам був аналогом петицій шляхетських інструкцій. Тут подавалися прохання особистого характеру – нагородження чи надання пільг окремим особам. У випадку інструкції 1662 р. йшлося виключно про повернення визначних козацьких в'язнів з московського полону. Козацька рада розуміла, що рано чи пізно Варшава розпочне переговори з Москвою щодо врегулювання двосторонніх відносин. І в цьому контексті козацькому зібранню було важливо добитися повернення з Московської держави видних своїх представників. Насамперед названо братів Нечаїв – Івана та Юрія. Обидва походили з Мстиславського воєводства, із перших днів Національно-визвольної

<sup>128</sup> Надія Савчук, Українська держава за гетьманування Ю. Хмельницького (1659 – початок 1663 рр.). (Кам'янець-Подільський: "Каліграф", 2001), 141, 155.

<sup>129</sup> Zbigniew Wójcik, *Traktat Andruszowski i jego geneza*, 75–76.

<sup>130</sup> *Універсали українських гетьманів*, 183.

<sup>131</sup> Zbigniew Wójcik, *Traktat Andruszowski i jego geneza*, 72.

війни стали чільними представниками козацького війська. Іван поріднився з Б. Хмельницьким, ставши його зятем. Протягом 1650–1653 рр. він представляв Козацьку державу в Бахчисараї. Брати взяли участь у військових діях на території білоруських воєводств. Іван спочатку був сотником, згодом (після смерті І. Золотаренка) став білоруським полковником. Юрій, також сотник, часто залучався братом для виконання дипломатичних функцій. Після взяття московськими військами Старого Бихова брати опинилися в полоні й через Москву були відправлені до Тобольська<sup>132</sup>. Ю. Хмельницький неодноразово клопотався як перед царем, так і польським королем про визволення швагра та його брата, однак безуспішно. Брати належали до прихильників І. Виговського та ідеї Гадяцької унії, Ян Казимир нагороджував їх привілеями на маєтності. Іван ще наприкінці серпня 1658 р. отримав з дружиною Бобруйське староство та два містечка (Чаусів і Череків) з війтівствами в Могилевській економії<sup>133</sup>. У березні 1659 р., в зв'язку з укладенням Гадяцької унії, Юрій разом з дружиною Доміцелою Ходичанкою отримали пожиттєве право на села Юлча і Березки в Київському воєводстві, potwierdжене на сеймі 1662 р.<sup>134</sup>. І це були не єдині преференції для братів з боку Варшави. Наприкінці березня 1661 р., коли, напевно, в Річ Посполиту дійшла фальшива звістка про смерть Івана в полоні, король potwierдив вічним правом його дружині Степаниді та синові Василю володіння містечком Жаботином з належностями<sup>135</sup>. Цю звістку, напевно, спростували козацькі послы, що прибули на сейм 1661 р., оскільки конституцією цього зібрання Іванові та його дружині підтвердили “певні данини”<sup>136</sup>. Лише після укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. Іван та Юрій повернулися в Україну<sup>137</sup>.

Клопотання козацької ради стосувалися також двох членів посольства Ю. Хмельницького до Москви (Г. Дорошенка й Н. Кононовича), делегованого разом з Михайлом Суличичем на початку жовтня 1660 р., вже після переходу цього гетьмана під польську протекцію. Григорій Дорошенко, старший брат Петра, – в піковий час Козацької революції козак Чигиринського полку, в серпні 1650 р. – наказний брацлавський полковник. У Москві він був арештований. Його звільнення домагався не лише Ю. Хмельницький. Павло Тетеря, ставши гетьманом, отримав від Яна Казимира обіцянку обміняти Григорія на московського дипломата Феоктиста Сухотіна (затриманого Ю. Хмельницьким ще після Чуднівської битви і згодом виданого полякам<sup>138</sup>) або якогось іншого

<sup>132</sup> В'ячеслав Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, 146–147; Віктор Горобець, “Іван Нечай”, *Полководці Війська Запорозького*, 277–286.

<sup>133</sup> РГАДА, ф. 389, оп. 1, д. 130, л. 343–346, 346 об. – 347 об.; *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 79.

<sup>134</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи*, т. V, 109–110; AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 86 v.

<sup>135</sup> AGAD, sygillata, sygn. 3, k. 217 v.; sygn. 6, k. 35 v.

<sup>136</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 123.

<sup>137</sup> Віктор Горобець, “Іван Нечай”: 277–286.

<sup>138</sup> Микола Костомаров, *Історичні монографії: Гетьмановане Івана Виговського і Юрія Хмельницького*. (Тернопіль: З друкарні Іосифа Павловського, 1891), 173; Тетяна Яковлева, *Руїна Гетьманичини*, 182, 227.

значного москвитина<sup>139</sup>. Григорій пробув у полоні до 1667 р.<sup>140</sup>. В часи гетьманування П. Дорошенка займав посади брацлавського полковника й наказного гетьмана. Рідний брат першої дружини Григорія військовий підписок Нестор Кононович, як бачимо, теж опинився в московській неволі<sup>141</sup>. Його повернення в Україну стало можливим внаслідок укладення Андрусівського перемир'я 1667 р. При гетьмані П. Дорошенку якийсь час (1668 р.) виконував повноваження військового писаря<sup>142</sup>. М. Суличича в Москві, ймовірно, теж затримали. Але він як опонент І. Виговського<sup>143</sup> зберіг там свободу пересування. Тому, напевно, козацькі інструкції питання про його визволення з полону не ставили.

Групу прихильників Ю. Хмельницького, а перед цим І. Виговського, складали на той час й московські в'язні Андрій Бутенко, Василь Кропивницький та Василь Колачинський.

А. Бутенка фіксують як козака осавульського куреня в Чигирині (1649) та канівського полковника (1655–1657 рр.). На сеймі 1659 р. Андрій як посол Великого князівства Руського і сотник Канівського полку склав присягу на вірність Речі Посполитій<sup>144</sup>. Але, на відміну від багатьох інших послів, якихось дивідендів від короля і сейму не отримав. В московському ув'язненні Бутенко опинився за невідомих нам обставин. Всупереч думці В. Кривошеї<sup>145</sup>, його не звільнили влітку 1661 р., а продовжували й далі утримувати в полоні. Про це свідчить не лише аналізована інструкція, але й наказ гетьмана Павла Тетері своєму послові до короля Григорієві Гуляницькому від 23 січня 1663 р.<sup>146</sup>

Так само на той час в московському ув'язненні продовжував перебувати Василь Кропивницький, підписок канцелярії ще часів Б. Хмельницького. Як вважав В. Липинський, він мав причетність до укладення Гадяцьких пактів, будучи посередником між І. Виговським та познанським воєводою Яном Лещинським<sup>147</sup>. В 1661 р. Василь – полковник, захоплений в московський полон

<sup>139</sup> AGAD, sygillata, sygn. 7, k. 29.

<sup>140</sup> Дмитро Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко*, 27, 42, 147.

<sup>141</sup> Володимир Кривошея, *Козацька старшина Гетьманичини*, 331; Дмитро Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко*, 42.

<sup>142</sup> Дмитро Дорошенко, *Гетьман Петро Дорошенко*, 235, 240.

<sup>143</sup> *Акты ЮЗР, т. 5: 1659–1663*, сост. Николай Костомаров (Санкт-Петербург: В типографии Эдуарда Праца, 1867), 315.

<sup>144</sup> *Volumina constitutionum, t. IV, vol. 2*, 57.

<sup>145</sup> Володимир Кривошея, *Козацька старшина Гетьманичини*, 237.

<sup>146</sup> Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. Rękopisow, sygn. 402, s. 476; Володимир Газін, *Гетьман Павло Тетері. Соціально-політичний портрет* (Кам'янець-Подільський: "Аксіома", 2007), 71.

<sup>147</sup> Вячеслав Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, 160; Вячеслав Липинський, *Участь шляхти у великому українському повстанні під проводом гетьмана Богдана Хмельницького* (Філадельфія: Східно-Європейський дослідний інститут ім. В. К. Липинського, 1980), 229.

в Прилуках. На 1669 р. утримувався в Нижньому Новгороді<sup>148</sup>. За його звільнення клопоталися перед московським урядом гетьман П. Дорошенко та чернігівський архієпископ Лазар Баранович (листопад 1669 р.). Останній навіть отримав обіцянку про його звільнення<sup>149</sup>.

Найменш знаною особою з зазначеної трійки є Василь Колачинський<sup>150</sup>. Із аналізованої інструкції відомо, що він виконував функції військового підписки. Ймовірно, з московського ув'язнення повернувся й осів на території Полтавського полку. Самійло Величко під 1686 р. зафіксував дозорцю млинів Полтавського полку Василя Колачинського<sup>151</sup>. Ще раніше (1682 р.) в районі Кобеляк нотується пан Колачинський<sup>152</sup>.

Михайло Криса потрапив до московського полону, ймовірно, навесні 1661 р. Він мав багату й неоднозначну біографію у Війську Запорозькому. Займав уряди полковника (київського<sup>153</sup>) й наказного полковника (чигиринського) протягом 1649–1651 рр. Під час битви під Берестечком перейшов на бік урядових військ, отримав уряди ротмістра, а згодом королівського полковника. На сеймі 1652 р. Криса був нобілітований<sup>154</sup>. Ю. Хмельницький після Чуднівської битви призначив Крису переяславським полковником. Ймовірно, гетьман мав, здійснюючи такий неординарний крок (все-таки, Михайло в козацькому середовищі розглядався як зрадник), подвійну мотивацію. По-перше, довести Варшаві свою відданість: Крису слід вважати навіть не пропольською креатурою, а власне польською. По-друге, створити певну альтернативу Якимові Сомку. Уже в середині 1661 р. Криса знаходився в Єнісейську Тобольської губернії. Колишнього полковника мали стратити, згодом покарання пом'якшили й, зрештою, після Андрусівського перемир'я видали Речі Посполитій<sup>155</sup>. Наступні гетьмани, зважаючи на його перехід на службу короля в критичний момент Козацької революції, такі прохання перед Варшавою не ініціювали.

Виникає питання, чому прохання на звільнення з московського полону представлялися вальному сейму. Із початку 1660-х років все актуальнішим ставало питання проведення переговорів між Річчю Посполитою та

<sup>148</sup> *Акты ЮЗР, т. 8: 1668–1669, 1648–1657*, сост. Николай Костомаров (Санкт-Петербург: Типография В. В. Праць, 1873), 54.

<sup>149</sup> *Акты ЮЗР, т. 9: 1668–1672*, сост. Николай Костомаров (Санкт-Петербург: Типография М. Эттингера, 1877), 139, 143; В'ячеслав Липинський, *Участь шляхти*, 229; Володимир Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 445.

<sup>150</sup> В'ячеслав Липинський, *Участь шляхти*, 229.

<sup>151</sup> Самійло Величко, *Літопис, т. 2*, упорядн. Валерій Шевчук (Київ: "Дніпро", 1991), 364.

<sup>152</sup> *Універсали українських гетьманів*, 865.

<sup>153</sup> *Акты ЮЗР, т. 8*, 326; Липинський, *Україна на переломі 1657–1659*, 157; Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 444.

<sup>154</sup> *Volumina constitutionum, t. IV: 1641–1668, vol. 1: 1641–1658*, do druku przygot. Stanisław Grodzicki, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2015), 271.

<sup>155</sup> Дмитро Вирський, "Полковник Михайло Криса – малознаний герой/антигерой Козацької революції", *Український історичний журнал* 5 (2009): 65–70.

Московською державою. Ще від Віленського договору 1656 р. козацька дипломатія намагалася вплинути на позицію сторін, зокрема, й надсиланням своїх представників. Відмовившись у 1660 р. від інституалізації Великого князівства Руського, яке б мало виступати суб'єктом подібних переговорів, козацька еліта формулювала для Варшави своєрідну програму вимог, які мали бути враховані при укладенні перемир'я чи миру. Обмін полоненими виступав одним із пунктів цієї програми.

Восьмий пункт інструкції пропонував обмежити склад комісії з передачі церковних інституцій і бенефіції чотирма особами. Півроку раніше козацький гетьман в інструкції послам до короля Т. Коробці й Є. Тецькевичу визначав число комісарів 3-4 для Корони й 3-4 для Князівства<sup>156</sup>. Правдоподібно, козацька рада настоювала на одній комісії для обох суб'єктів Речі Посполитої. Логіка такого бажання цілком зрозуміла – з постійним і невеликим складом комісії було простіше організувати ефективну її роботу. Практика діяльності різних для Корони й Князівства комісій в аналогічному питанні за рішенням сейму 1635 р.<sup>157</sup> продемонструвала свою низьку ефективність й у близькому до козацтва православному середовищі мали про це пам'ятати.

Наступний пункт наказів ради своїм послам стосувався полоцького стольника Павла Тетері. Гетьман особисто просив резидувати його при собі. Причин такого кроку з боку Ю. Хмельницького було дві. Ще з часу Корсунської ради кінця листопада 1660 р., на якій син Богдана хотів скласти булаву і лише під тиском чернігівського воєводи С. К. Беневського від цього наміру відмовився, гетьман погоджувався керувати Військом Запорозьким лише за радою старшини і насамперед П. Тетері<sup>158</sup>. Із іншого боку, королівський двір в П. Тетері вбачав людину, здатну скерувати козацьку енергію в напрямі, вигідному Варшаві. Невипадково, як вже відзначалося, саме полоцькому стольнику на початку 1662 р. була відведена місія виїхати до Чигирини й вплинути на позицію гетьмана й старшини, яка протягом другої половини 1661 – початку 1662 рр. викликала серйозні занепокоєння політичної еліти Речі Посполитої. У Чигирині знали про місію П. Тетері й очікували його прибуття. Ймовірно, саме цим фактом слід пояснити пізнє відправлення козацького посольства на сейм – масштабний похід на Лівобережжя, проведенням якого можна було це пояснити, видихнувся ще в січні 1662 р. Раду скликали без Тетері, але майже через місяць від початку роботи сейму, побоюючись, що він завершиться й козацькі послі так і не потраплять на його засідання.

Останній, десятий, пункт інструкції пропонував встановити практику читання інструкції перед Сенатом, а не лише перед Посольською ізбою, як, зазвичай,

<sup>156</sup> *Універсали українських гетьманів*, 181.

<sup>157</sup> *Акты, изданные Археологической комиссией в Вильне, т. 33: Акты, относящиеся к истории Западно-русской церкви*, сост. Дмитрий Довгялло (Вильна: Типография "Русский Почин", 1908), 296.

<sup>158</sup> *Памятники, т. IV, отд. 3, 34, 36, 37.*

було впродовж останніх сеймів. Таким чином рада намагалася підвищити статус своїх наказів на сейм й пояснювала це тим, щоб кожен з сенаторів почув про турботи Війська Запорозького, але й “всього народу російського”. При цьому особливий наголос зробили на релігійній проблематиці, саме релігійні установки окреслили як маркер свідомості цього народу.

### Сейм 1662 р.

Надзвичайний сейм 1662 р. тривав з 20 лютого до 1 травня<sup>159</sup>, хоч згідно з усталеною парламентською практикою мав бути двотижневим<sup>160</sup>. Надіслання посольства від козаків на сейм радше мало декларативний характер. Досягти хоча б частини вимог, сформульованих на козацькій раді, було справою неможливою з двох причин. По-перше, інструкції послам з різних воєводств, земель і повітів Речі Посполитої пропонували пункти, щодо частини яких складно було досягти консенсусу на сеймі. По-друге, інтереси козацтва настільки не корелювалися з інтересами шляхти, що компроміс між ними був можливим тільки в теорії. Лише в часи найбільшої загрози для існування держави й особистого благополуччя сеймикуюча шляхта погоджувалася на власне бачення компромісу, як це було у випадку з Гадяцькими пактами, затвердженими в сильно зміненому вигляді на сеймі 1659 р. Виникає питання, чому усе ж козацькі ради подавали свої петиції на сейм. Як здається, через відсутність альтернативи. Практика після Переяслава-1 продемонструвала, що Москва не лише не виконувала більшості своїх обіцянок, а й намагалася всіляко розширити свою юрисдикцію над козацькими полками. Іншим мотиватором контактів козацтва з сеймом виступала можливість отримання преференцій для окремих представників старшини, особливо тих, що делегувалися як послы на сейм.

Про фактичну несумісність козацьких намірів стосовно сейму, відображених в інструкції, свідчать накази шляхетським послам від земських сеймиків, в тому числі й з українських воєводств. Судячи зі шляхетських інструкцій найбільш конструктивно щодо козацької проблематики були налаштовані учасники земського сеймика від Київського воєводства. При цьому слід мати на увазі, що цей шляхетський з'їзд, як і брацлавський і чернігівський сеймики, відбувся у Володимирі, а це унеможливлювало прямий козацький вплив на їх результати. Київська шляхта настоювала на створенні комісії, передбаченої сеймами 1659 і 1661 рр., для реалізації Гадяцьких і Чуднівських пактів. Особлива увага зверталася на полагодження релігійного питання та складення козацького реєстру<sup>161</sup>. Менш виразно пункт про створення комісії проголосила й брацлавська

<sup>159</sup> *Volumina constitutionum, t. IV: 1641–1668, vol. 2: 1659–1668, do druku przygot.* Stanisław Grodzicki, Marcin Kwiecień, Krzysztof Fokt (Warszawa: Wydawnictwo sejmowe, 2017), 187.

<sup>160</sup> Stefania Ochmann, *Sejmy lat 1661–1662: przegrana batalia o reformę (ustroju Rzeczypospolitej)* (Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego, 1977), 237.

<sup>161</sup> *Архив ЮЗР, ч. 2, т. II*, 130–131.

шляхта. Необхідність оформлення реєстру вона пов'язала з вимогою заборони спроб об'єднання козаків з плебеями та збору козами податків зі шляхетських володінь<sup>162</sup>. Саме з завершенням роботи комісії шляхта пов'язувала надію на остаточне вирішення питання про повернення в свої маєтності. Нобілітет трьох “козацьких” воєводств (Київського, Брацлавського, Чернігівського) готовий був вирішити це питання частково. Київська шляхта прямо заявила про необхідність цього, не очікуючи повернення контролю над Задніпров'ям<sup>163</sup>. Зрозуміло, що такі наміри залишилися незрозумілими не лише для обивателів Чернігівського воєводства, а й тих “киян”, що володіли землями на київському Лівобережжі. Брацлавська шляхта в цьому контексті ставила питання про реалізацію королівських й гетьманських універсалів щодо допуску в повній мірі своїх урядників до належних їй володінь<sup>164</sup>. Волинське воєводство в своїй інструкції майже повністю абстрагувалося від актуальних проблем “козацьких” воєводств. Лише один пункт стосувався відносин між шляхтою й козаками: шляхта вимагала скасування як виданого помилково привілею на село Зарудинці у Брацлавському воєводстві колишньому судді Війська Запорозького Самійлу Зарудному й повернення маєтності белзькому воєводі кн. Дмитрові Вишневецькому<sup>165</sup>. Зарудинці дійсно належали Вишневецьким<sup>166</sup>. Невідомо, який привілей шляхта вважала виданим помилково, але сейм 1661 р. потвердив права спадкові права С. Зарудного на це поселення<sup>167</sup>. Отже, цього разу на підтримку Посольської ізби, хоча б в окремих питаннях, козацьким послам точно сподіватися було не варто.

Представники від козацької ради потрапили на сейм наприкінці березня й 28 числа інструкція була пред'явлена Посольській ізбі. Навіть шляхетські інструкції не читалися в Посольській ізбі (хоч сеймики цього домагалися), а їх зводили в загальні сумарії, укладені в королівській канцелярії. Подібно й для козацьких інструкцій оформлялися короткі ексцепти з них або *desideria* (бажання)<sup>168</sup>. Для їх представлення в другій половині XVII ст. (у ті часи, коли Варшава намагалася використати козацький чинник в своїх інтересах) з огляду на категоричне несприйняття шляхтою козацьких інструкцій як аналогічних своїм застосовувався квазидипломатичний інструментарій. Так й цього разу 28 березня Посольська изба вислухала козацьке посольство, а потім татарське. Основне з цього представлення, що відклалося у сеймуючих станів, – це прохання про

<sup>162</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. II, 122, 124.

<sup>163</sup> Там же, 130.

<sup>164</sup> Там же, 121.

<sup>165</sup> Там же, 141–142.

<sup>166</sup> Микола Крикун, *Брацлавське воєводство у XVI–XVIII століттях*. (Львів: Видавництво Українського Католицького університету, 2008), 224.

<sup>167</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 124.

<sup>168</sup> Див. ексцепт козацької інструкції на елекційний сейм 1669 р.: Микола Крикун, *Між війною і радою*, 299–301.

військову допомогу в зв'язку з мілітарними приготуваннями Москви та збереження їм наданих вільностей й данин до проведення генеральної комісії<sup>169</sup>. Напевно, мала місце аудієнція послів у короля, оскільки саме завдяки цьому, а також контактам з вищими урядниками (гетьмани, канцлери, маршалки) козацьким послам традиційно вдавалося досягнути певних якщо не успіхів, то обіцянок. Натомість, лист митрополита Д. Балабана, який, як згадувалося, був присутнім на козацькій раді в Чигирині й мав діяти у Варшаві узгоджено з послами, оприлюднили саме на сеймі лише 26 квітня<sup>170</sup>. Чому козацькі послы не представили його під час аудієнції в короля, можна лише здогадуватися. Поза всіляким сумнівом, митрополит під час сейму довгий час перебував у Варшаві, мав зустрічі з впливовими на дворі особами, можливо, що і з самим королем. Про це свідчить відкладення чинності позовів для Д. Балабана у Вінницькому гроді від 12 березня щодо прийняття справ стосовно Війська Запорозького, видане королівською канцелярією 12 травня 1662 р.<sup>171</sup> Можливо, що пізніше ознайомлення Посольської ізби зі змістом листа митрополита було його спробою вплинути на позицію безпосередньо сейму напередодні його завершення. Втім, подібне оприлюднення, як здається, було жестом відчаю – попередня практика річпосполитського парламентаризму демонструє, що лише під тиском монарха вдавалося досягнути якихось поступок на користь Православної церкви.

На сеймі релігійні вимоги козаків підтримала частина шляхта, яку не допускали до її маєтностей до виконання цих вимог<sup>172</sup>. Категорично проти виступала частина католицьких послів. Представники, надіслані з козацької ради, спочатку мали намір домагатися виконання релігійної частини інструкції (що подавалася ними як складова Гадяцьких пактів). Згодом, коли була отримана інформація про плановані річпосполитсько-московські переговори, вони погодилися на цілісний розгляд релігійних вимог на наступному сеймі. Єдиним успіхом козацького посольства стало створення чергової комісії для повернення церков, монастирів і маєтків православним. Комісія мала розпочати свою роботу 5 вересня 1662 р., але з огляду на вибух нових конфліктів в українських воєводствах вона так і не запрацювала<sup>173</sup>.

Основна дискусія й протистояння між козацькими й шляхетськими послами на сеймі стосувалася питання повернення шляхетських маєтностей.

Радикальну позицію нобілітету, особливо українського, в цьому питанні добре демонструє переказаний В. Коховським виступ на сеймі посла від Брацлавського

<sup>169</sup> Stefania Ochmann, *Sejmy lat 1661–1662*, 209; Jacek Witold Wołoszyn, *Problematyka wyznaniowa w praktyce parlamentarnej Rzeczypospolitej w latach 1648–1696* (Warszawa: Wydawnictwo naukowe "Semper", 2003), 222.

<sup>170</sup> *Памятники, т. IV, отд. 3*, 157.

<sup>171</sup> AGAD, sygn. 5, k. 86 v.

<sup>172</sup> Jacek Witold Wołoszyn, *Problematyka wyznaniowa*, 223.

<sup>173</sup> Antoni Mironowicz, *Prawosławie i unia za panowania Jana Kazimierza*, 197; Wołoszyn, *Problematyka wyznaniowa*, 223.

воеводства Яна Воронича (передсеймові інструкції такого посла від жодного з українських воєводств не фіксують<sup>174</sup>) про шляхту-вигнанців “з колись квітучої руської провінції”. За його словами, “ми з домів наших, також батьківських фортуна вигнанці, вітчизни у вітчизні шукаємо, без мізерної халупки, не маємо поки що де притулитися з дружинами й дітьми”<sup>175</sup>.

Це питання актуалізувалося ще з початку сейму. Вже з 2 березня послы Київського, Брацлавського і Чернігівського воєводств виступили проти універсалів, на підставі яких козаки перебравли шляхетські маєтності. Сумарно вимоги послів зводилися до покарання ініціаторів видання універсалів, їх скасування, створення комісії, яка мала розглянути протиріччя між шляхтою й козаками. Також йшлося про компенсацію шляхті понесених нею збитків й кривд. Окремі послы наголошували на вині в козацько-шляхетському протистоянні євреїв-орендарів та самої шляхти<sup>176</sup>. У відповідь Ян Казимир видав *scriptum ad archiwum* (наказ від сейму королю з обов’язком певний час утримувати його в секреті<sup>177</sup>). У ньому король визнав, що універсал з рекомендаціями шляхті утриматися від повернення в свої володіння в “козацьких” воєводствах видав внаслідок непорозуміння. Монарх обіцяв оформити універсали з наказом повернення маєтностей, скасувати на останні козацькі привілеї. Гарантувалося також заборона вписування до козацького реєстру підданих з приватних володінь й встановлення місць стаціонару козацьких підрозділів<sup>178</sup>. Згодом сейм схвалив конституцію, що вимагала повернення маєтностей, розташованих у Київському, Брацлавському, Подільському й Чернігівському воєводствах. У ній наголошувалося, що оскільки за помилковою інформацією послів від Війська Запорозького з канцелярії видані універсали, згідно з якими володіння відібрані від місцевої шляхти на користь козаків, то рішенням сейму вони скасовувалися. Ситуацію пропонувалося повернути до довоєнного стану<sup>179</sup>. Якщо королівський *scriptum ad archiwum* оформлявся, швидше всього, ще до прибуття козацьких послів на сейм, то конституцію ухвалили вже після того, що зайвий раз підтверджує абсолютну неготовність шляхти щодо пошуку компромісу з козаками.

Скоротилася й традиційна для попередніх сеймів (1659, 1661) практика Варшави возведення козаків в шляхетство й нагородження їх або визнання за ними власницьких прав. Під час сейму всього декілька осіб (сімей), пов’язаних з Військом Запорозьким, отримали нобілітацію. До них увійшли старший сотник

<sup>174</sup> *Архив ЮЗР*, ч. 2, т. I, 120, 129, 135–136, 147.

<sup>175</sup> Wespasian Kochowski, *Historia panowania Jana Kazimierza*, t. II, 148.

<sup>176</sup> Stefania Ochmann, *Sejmy lat 1661–1662*, 196, 197.

<sup>177</sup> *Gabinet medalów polskich oraz tych, które się dziejów Polski tyczą poczynszy od najdawniejszych aż do końca panowania Jana III (1513–1696)*, t. II, przez Edwarda Raczyńskiego (Berlin: Nakładem A. Aszera i Spółki, 1845), 312.

<sup>178</sup> Stefania Ochmann, *Sejmy lat 1661–1662*, 229.

<sup>179</sup> *Volumina constitutionum*, t. IV, vol. 2, 190–191.

уманського полку Михайло Махаринський, Стефан Подуцький, Остафій Новаковський та родина з Мстиславського воєводства Думб'яг<sup>180</sup>. При цьому слід мати на увазі, що нобілітації О. Новаковського та С. Подуцького опиралися на конституцію сейму 1661 р.<sup>181</sup>. Родина Думб'яг фактично отримала потвердження шляхетства й приєднання до гербу “Колюмна”. І хоча це відбулося на прохання Ю. Хмельницького й всього Війська Запорозького, а Богдан Думб'яга і його син Ян опинилися у козацькому війську на заклик Івана Виговського та мали заслуги (Ян під Конотопом, а Богдан у протистоянні з Т. Цицюрою), але раніше вони служили в військових підрозділах Великого князівства Литовського<sup>182</sup>. Тобто про всяк випадок Ян Казимир мав аргументи щодо цього свого акта перед шляхетською спільнотою. Лише М. Махаринський отримав повноцінну нобілітацію на сеймі, але, попри це, в сеймові нобілітаційні конституції його прізвище не потрапило, очевидно, з огляду на можливі шляхетські протести.

У цілому, категоричність козацьких вимог в аналізованій інструкції до сейму знизилася. На відміну від аналогічного документа, схваленого в Корсуні в 1661 р. перед сеймом, не говориться про повернення Гадяцької угоди, не йдеться про реєстр в 60 тис. У ній затерто претензії Війська Запорозького на міжнародну суб'єктність, хоча в корсунській інструкції розглядалася можливість підтвердження московським царем Гадяцьких пактів у разі укладення мирного договору між Річчю Посполитою і Московською державою. Так само в наказах 1662 р. зник пункт про участь козацького війська в елекції королів<sup>183</sup>.

Обмеженішою стала й “земельна” політика короля, яка стартувала вже після завершенні сейму 12 травня 1662 р. Вочевидь, Ян Казимир відчував козацьке розчарування результатами загальнодержавного форуму й вирішив дещо пом'якшити ситуацію. Але репертуар виданих привілеїв мав доволі обмежений характер. Перша їх група стосувалася уточнення поземельних прав – Данилові Виговському на ліс Лебедин, включений до попереднього надання йому на Смілу 1659 р., колишньому остерському сотнику Сидору Карпенку на Водяники, які й так йому були апробовані сеймом 1661 р. Примикає до цієї групи конфірмація привілею короля Сигізмунда Августа на Головчиці в Речицькому повіті Мінського воєводства вдові Івана Фаща. Останній перед взяттям козаками Гомеля в 1654 р. перейшов із залоги осадженого міста на бік козаків. Тому в березні 1658 р. Головчиці були надані королівському полковникові Олександрові Юдицькому<sup>184</sup>. В даному випадку пріоритет отримувала давність привілею Фащам, що в системі шляхетських цінностей була одним з базових понять. Друга група включає

<sup>180</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V*, 289–254, 339–344; AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 86 v., 108.

<sup>181</sup> *Yolumina constitutionum, t. IV, vol. 2*, 123.

<sup>182</sup> *Пам'ятки історії Східної Європи, т. V*, 339–344.

<sup>183</sup> Тетяна Яковлева, *Руїна Гетьманщини*, 193–195.

<sup>184</sup> *Джерела до історії Національно-визвольної війни українського народу 1648–1658 рр., т. 4 (1655–1658 рр.)*, упоряди. Юрій Мицик (Київ: ПП “Фоліант”, 2015), 365.

надання на безспірні маєткові об'єкти, засновані самими ж представниками козацького стану. Так, хутори на території Вінницького староства отримали кальницький полковник Іван Вертелецький та Петро Окуркович (Окуревич?) (Зубівський й Богданівський відповідно)<sup>185</sup>. Ряд млинів дісталася козакам в Корсунському, Лисянському та Богуславському староствах. Іван Романович оформив свої права на млини Юшків й Луциків у Лисянському старостві<sup>186</sup>. Майбутній корсунський полковник Федір Кандиба отримав привілей на збудований ним же млинок на р. Рось під Корсунем<sup>187</sup>. До цього слід додати, що синицький та богуславський протопіп Микита Углицький закріпив свої права щодо збудованого на власний кошт млинка зі ставком на р. Бовкун під Синицею<sup>188</sup>. Синицькі міщани так само potwierдили власність на одне коло й ступи в млині на р. Рось<sup>189</sup>. Подібний ресурс перерозподілявся також на користь місцевих православних монастирів. Вінницький Вознесенський монастир отримав млин Лазарівка, а Корсунський Пустинороський монастир – королівський дозвіл на поступку йому з боку Івана Гуляницького сс. Бровахи і Гноєнки<sup>190</sup>. Надання для невеликого кола козацької старшини, що продовжувала залишатися в особливому фаворі Яна Казимира, складають третю групу привілеїв, виданих після сейму 1662 р. Сюди слід віднести нагородження нобілітованого в 1661 р. неодноразового очільника козацьких полків на Поділлі Івана Федоровича Яцковського – він отримав спустіле містечко Плоськирів в Подільському воєводстві<sup>191</sup>. Відзначені були також вже згадані Думбязи. Після смерті Богдана реципієнтами маєткових надань стали його сини Ян та Юрій – вони отримали Ялминки в Остерському старостві, Таращу й Сухини в Корсунському старостві<sup>192</sup>. Отже, королівська земельна політика після сейму вирізнялася консервативністю й особливою обережністю щодо можливого конфлікту з шляхтою.

Результати, досягнуті козацькими послами на сеймі, мали бути зустрінуті вкрай негативно в Чигирині. “Гадяцька” програма щораз більше згорталася Варшавою. Навіть курс сейму 1661 р. на включення частини козацької старшини до шляхетського стану за умови ігнорування політичних вимог Гадяцьких пактів скоротився до мінімуму. Але повністю проігнорувати козацькі інтереси, до чого схилилася більша частина шляхти, на дворі вважали нераціональним і навіть шкідливим для загальнодержавних інтересів. Тому економічну мотивацію для

<sup>185</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 86 v.; Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 253.

<sup>186</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 86 v.

<sup>187</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 87; Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 390.

<sup>188</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 87; Володимир Кривошея, *Українське козацтво в національній пам'яті. Чернігівський полк, т. II* (Київ: ДП “НВЦ “Пріоритети”, 2012), 98.

<sup>189</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 87.

<sup>190</sup> Ibid., sygn. 5, k. 86 v.

<sup>191</sup> Ibid.; Кривошея, *Козацька старшина Гетьманщини*, 790–791.

<sup>192</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 86 v., 87.

вибраної частини козацтва вирішено було зберегти. Це підтвердили результати чергового козацького посольства до Яна Казимира, здійсненого під час невдалого задніпровського походу козаків, насамперед з метою заручитися більш серйозною військовою підтримкою Варшави. Таку Ян Казимир надати не міг з огляду на багато причин, зокрема, й конфедерацію жовнірів. Як наслідок, король “відкупився” привілеями. 20 липня 1662 р. королівська канцелярія видала ряд козацьких за змістом документів, які за масштабом перевищували посеїмовий аналогічний пакет. Павло Тетеря, що вже готувався Варшавою на заміну Ю. Хмельницькому, отримав право вибирання індикти й евекти (ввізного й вивізного мита) з “козацьких” воєводств. Потверджувалися майнові права православних монастирів – Батуринського на нібито поступлені від Ю. Оссолінського Обмачів і Веревський млин (те, що відповідний привілей був сфальшованим в умовах відсутності контролю над Задніпров’ям, королівський двір не цікавило) та Овруцького на наданий Владиславом IV ґрунт Спасчина, за Норинською брамою в Овручі. Підтвердження на наданий краківським воєводою Станіславом Любомирським хутір у Білоцерківському старостві його батькові отримав Олександр Яблонський, а козак Стефан Держановський – все рухоме й нерухоме майно по зраднику Речі Посполитої Федорові Предримирецькому. Усі інші документи стосуються Лисянського староства. Лисянський монастир св. Трійці був нагороджений селами Неморож, Бучанинівка, Будища й Шестеринці. Дем’ян Якимович, колишній лисянський сотник, правдоподібно нобілітований, отримав село Смільчинці, присілки Данезалівка, Миски й млин на Гнилому Тікичі. Лисянський міський писар Іван Жовкевич став міським війтом. Універсали на звільнення від жовнірських екекуцій, нічлігів, постоїв надавалися для Лисянського монастиря й ще восьми (кожному окремо) лисянським мешканцям – шляхтичам й міщанам. Усі ці документи забрали з собою козацькі послы й мали доставити до адресатів<sup>193</sup>.

### **Висновки**

Знову ж таки, королівський двір тримав обраний ще 1660 р. після укладення Чуднівських пактів курс на інтеграцію частини козацтва до привілейованого стану без надання політичної суб’єктності фактично існуючій козацькій державі. Сейм 1662 р. наочно продемонстрував, що компроміс, на який погоджувалися король і його оточення, виявився абсолютно неприйнятним для шляхти, яка не бажала втрачати дореволюційного монопольного становища в політичному представництві українських воєводств й ділитися своїми маєтковими ресурсами. До цього додавалося практично неможливе до прийнятного розв’язання для обох сторін релігійне питання. Каменем спотикання виступала Унійна церква, якою готова була пожертвувати частина річпосполитської правлячої еліти, але котру доволі рішуче підтримувала Римська курія. Позиція козацької сторони в

<sup>193</sup> AGAD, sygillata, sygn. 5, k. 108.

цьому питанні не передбачала компромісів, і це максимально ускладнювало шанси на його вирішення. Вагому роль відігравав зовнішній чинник, зокрема втручання Московської держави у внутрішні справи Речі Посполитої, яка продовжувала контролювати на 1662 р. практично всі українські й білоруські землі на схід від Дніпра. Її вплив на козачину й православне духовенство створював для цих станів можливість маневру між двома реальними/потенційними сюзеренами, очікуючи отримання для себе додаткових преференцій. Зважаючи на те, що московська сторона захищала православ'я, не була обтяжена вирішенням земельного питання (все Задніпров'я стало територією козацької займанщини), могла собі дозволити надання для козацького державного утворення елементів значної автономності (від чого Варшава відмовилася з 1660 р.), вона в найближчій і віддаленій перспективі вигравала. Сформований на сеймах 1661 й 1662 рр. курс на створення в Київському, Брацлавському й Чернігівському воєводствах гібридного шляхетсько-козацького самоврядування з опорою на відносно невелику частину пропольськи орієнтованої козацької еліти був безперспективним і мав завершитися тим, чим завершився на початку XVIII ст. – витісненням козацтва за Дніпро й на Запоріжжя.

#### ДОДАТОК

*1662 р., березня 23 (13). Чигирин. Інструкція послам Війська Запорозького на Варшавський сейм*

[413] Instructia do J[ego] K[rólewskieg]o m[ości] Pana Pana naszego miłościwego y wszystkich stanów Korony polskiej y Wiel[kiego] X[ies]twa Lit[ewskiego] ode mnie, Jerzego Chmielnickiego, y wszystkiego Woyska Zaporozskiego P[anu] Hrehoremu Hulanickiemu, P[anu] Janowi Krechowickiemu, P[anu] Bazylemu Głosińskiemu, pisarzowi naszemu woyskowemu, y Erazmowi Kapłóńskiemu dla pamięci, jako sobie mają postępować y o co supplicować. W Czehirynie v[eteris] s[tyli] d[ie] 13 marty a[nn]o 1662 dana.

1. Naprzod powinni P[anowie] posłowie nasi nalezyły J[ego] K[rólewskieg]o m[ości] y wszystkim Ich m[ościom] P[anom] senatorom ode mnie, Hetmana, y wszystkiego Woyska Zaporozskiego przy oświadczeniu wiernego poddaństwa oddać pokłon y wszystkim dostatecznie na pytanie, iako się w kraiach naszych za pomocą Bożą a szczęściem J[ego] K[rólewskieg]o m[ości] powodzi, dać relatią.

2. Jeśliby pomienieni P[anowie] nasi mieli po conclusiey seymu do Warszawy przybyć, rozumiemy, ze J[ego] K[rólewsk]a m[ość] Pan nasz miłościwy y wszystka Rz[ecz]p[ospo]l[i]ta to naszego nie zechcie imputare niedbalstwa, ale trudnościami wielkim, przez które atthlanteis prawie humeris za Dnieprem chana J[ego] m[ości] Krymskiego z ordami zas moskiewską hardość y naszych ludzi zadnieprskich pobuntowanych dzwigaliśmy. A wszakoż nic to naszym nie będzie szkodzić praetensiom, gdy łaska J[ego] K[rólewskieg]o m[ości] y caley Rz[eczy]p[ospo]l[i]tey

skutkiem samym w dosyćczynieniu // [414] postulatом naszym y w przywróceniu archiepiskopiey, episkopiey, archimandrytstw, ihumenstw, dóbr, do nich należących tak w Coronie, iako y w Wielkim X[ię]stwie Lit[ewskim], przez Unitów niesłusznie pozabieranych y przez kogożkolwiek podeymowanych, a mianowicie tych, które następuią.

3. Prosić pokornie o przywróceniu w Koronie episkopij Włodzimierskiey, Brzeskiey y do nich należących maiętności, o episkopią Chełmską y Bełzką z maiętnościami, o oddanie maiętności episkopii Przemyskiey, do których się niesłusznie J[ego] m[o]ść x[ią]dz Chmieliowsky interesuie, y żeby iuż więcej nie miał locum manendi w diecesiey Przemyskiey y cale stąd był wyrugowany. Prosić o siedm wsy, pod Ostrogiem leżące, które x[ią]żę J[ego] m[o]ść Dominik trzyma, do episkopiey Łuckiey należące. Także o wieś Torokani z przysiołkami, o archimandryią Dermańską z maiętnościami, o archimandryią Dorohobużską z maiętnościami, o monaster y w Dubnie, jeden Ś[więtego] Spasa, drugi Ś[więtego] Krzyża, trzeci Panieński, o monaster Buczacki, który Ich wiel[ebność] x[ię]ża dominikani trzymaia, o Perehinsk, wieś, do episkopii Lwowskiey należącą, która J[ego] m[o]ść P[an] Jabłonowski trzyma, y o inne in genere et specie, lubo od Unitów pozabierane lubo na kościoły, jako to w Ostrogu kilka cerkwi, u Lublinie trzy, we Lwowie kilka, w Łucku Św[iętego] Dimitra, w Łabuniu iedną y indzie gdzie się pokażą // [415] pokażą, w Wielkim zas X[ię]stwie Litewskim o archiepiskopia prosić Połocką z maiętnościami, o monaster w Połocku Ś[wię]tego Spasa, który Ich m[o]ść oycowie jezuiaci z maiętnościami trzymaia, także o Jahiwan miasteczko na ostrowie Dzwiny leży, które także Ich m[o]ść oycowie jezuiaci trzymaia, a należało przedtym do cerkwie Ś[wię]tego Joakima y Anny, o episkopią Smoleńską z maiętnościami, o episkopią Turowską y Pińską z maiętnościami, o episkopią Mohilewską, Mścislawską, Witepską y Orszanską z maiętnościami, o archimandryią Wileńską Ś[więtę] Troycy z maiętnościami, o archimandryią Połocką Ś[więtých] Borysa y Hleba z maiętnościami, o archimandryią Leszczyńską z maiętnościami, o archimandryią Supraską z maiętnościami, o monaster Żurowicki z maiętnościami, o monaster Butęnią z maiętnościami, o monaster w Pińsku z maiętnościami, o monaster Ławrysz nazwany z maiętnościami, o archimandryą Kobryńską z maiętnościami, o archimandryą Nowogrodzką z maiętnościami y inne in genere et specie, gdzie się kolwiek y pod kimkolwiek znayduia.

4. A ieśli nie można będzie w Wielkim X[ię]stwie Lit[ewskim] dla nie wyrugowanego ieszcze nieprzy[iacie]la zewsząd P[anom] commissarzom cerkwi y dobr, do nich należących, odbierać, tedy P[anowie] posłowie nasi maia J[ego] K[rolewskie] m[o]ści y wszytkiey Rz[eczy]p[ospo]litye prosić, // [416] aby nas raczył constitutią assecuować, że skoro nieprzy[iacie]la z fortęc pozwodzą, zaraz y te cerkwie y dobra, do nich należące, bez żadney trudności będą oddane. A Woysko Zaporozskie będzie contentować temi, które teraz, gdzie nieprzy[iacie]la nie masz, nam według pact Hadiackich poprzysiężonych y seymem stwierdzonych zaraz poodawaćby nadzieię dobrą do pozyskania tych, które ieszcze w rękach nieprzy[iacie]lskich zостаia, czyniwszy y Woysko Zaporozskie do ochotnieyszych,

przychęciwszy J[ego] K[rólewskiy] m[ości] y całego Rz[eczy]p[ospoli]tey vsług. Rozumiemy y spodziewamy się, że y przeciwna strona podnieprska, posłyszawszy o takowym Woyska Zaporozskiego y całego narodu Ruskiego vkontentowaniu seuire przesłanie y do należytego zechce przystąpić posłuszeństwa, czego sobie vprzeymie życzymy.

5. Nie mają Ich m[o]ść P[anowie] dzierzawcy na mnie, Hetmana, y na wszystkie Woysko Zaporozskie amarekować, że uniwersalem swoim za Dnieprem zostaiący abalienowałem P[anow] wrzędnikow ab officijs, gdyż to uczyniłem nie dla iakiey pryuaty swoiey, ale zapobiegaiąc temu, aby przez niewagę a zwłaszcza w niebytności moiey P[anow] wrzędnikow do nowego nie przyszło zamieszania, na których codzienną od Kozaków, a w niebytności od ich żon vkrzywdzonych skargi przychodziły względem zaś zbóż przez P[anów] wrzędników przygotowa-// [417] nych, tych na swoją nie obróciłem potrzebę, ale y teraz w schowaniu zostaią do piechoty cudzoziemskiej, którey się codzień k sobie na pomoc spodziewamy.

6. Prosic J[ego] K[rólewskiy] m[o]ści mają P[anowie] posłowie nasi, aby nam iako naprętsze ordinowane były w Ukrainę posiłki y to J[ego] K[rólewskiy] m[o]ści obiawic, żeśmy już po część ordy do chana J[ego] m[o]ści posłali, którey się wrychle spodziewamy. Co żeby J[ego] K[rólewskiy] m[o]ści y całego Rz[eczy]p[ospo]ll[i]tey iakie (bo teraz o vdanie nietrudno) o wierności y stałości Woyska Zaporozskiego nie vczyniło porozumienia y wątpienia.

7. Ponieważ J[ego] K[rólewska] m[o]ść Pan nasz m[i]łościwy z miłościwey łaski swey przyobiecał zamianę dać za P[ana] Jana Nieczaia, szwagra mego, P[ana] Hrehoreho Doroszenka, Andrzeia Butenka, kaniowskiego, Nestora Kononowicza y Bazilego Kolaczynskiego, woyskowych podpisków, w Moskwie zatrzymanych, także P[ana] Bazilego Kropiwnickiego w Przyłuce przez zdradę wziętego, tedy powinni ciż P[anowie] posłowie nasi J[ego] K[rólewskiy] m[o]ści y wszystkim stanom supplikować, aby na woli zostali y z więzienia do oyczyzny powrocili pomienieni więzniowie, także o Jerzego Nieczaia y o Kryśę.

8. Nad czterech Ich m[i]łościów P[anów] commissarzów dla odebrania cerkwi y dóbr duchownych nie trzeba więcej, zaczem // [418] to sobie P[anowie] posłowie nasi obostrzyć mają, aby non obstante aliorum absentia to świątobliwe dzieło do skutku przywodzone było bez żadnego zatrudnienia y dalszey praedestinatiey.

9. Mają też P[anowie] posłowie nasi o to J[ego] K[rólewskiy] m[o]ści supplikować, aby na residentią do boku mego J[ego] m[o]ści P[ana] Pawła Teterę ordinować raczył, a to dla tego, abym testem oculatum zawsze maiąc wiernosci ku Panu moiey od złego był wolny porozumienia y ięzykow uchodził vszczypliwych. Rozumiem, że się z tey nie zechcie wymierzać prace, ponieważ ściagaią do pożytków całego dobra pospolitego.

10. Powinni będą ciż P[anowie] posłowie nasi pokornie prosić, aby in facie Rz[e]czyp[ospo]ll[i]tey w senacie (ieśli opportunt przed seymem przyiadą) ta instructia była czytana, iakoby każdy z Ich m[o]ściów vsłyszał o dolegliwościach nie tylko Woyska

Zaporozskiego, ale y całego narodu Rossiyskiego, które niesłusznie y nad prawa y wolności swoje w pobieraniu cerkwi ponoszą a w tym mają o prędkie prosić w funkciey swojey pośpiech.

Locus sigilli

[420] Instructiey od p[ana] Hetmana Zaporozskiego na seym a[nno] 1662 od Chmielnickiego.

Biblioteka Czartoryskich w Krakowie, oddz. rękopisow, sygn. 402, k. 413–420. Її.

### **IN THE EXTINGUISHING LIGHT OF THE GADYACH: COSSACK INSTRUCTIONS FOR THE DIET of 1662**

Mykola KRYKUN

Ivan Franko National University of Lviv,  
1, Universytetska str., 79000, Lviv, Ukraine

Petro KULAKOVSKYI

The National University of Ostroh Academy,  
Chair of Regional Studies,  
2, Seminarska str., 35800, Ostroh, Ukraine

The article traces the evolution of Cossack demands to the Diet and the King of the Commonwealth in connection with the instructions given by the Cossack Council to its ambassadors to the Diet in 1662. It is shown that the Cossack Council took place in difficult political conditions in which the position of Cossack Ukraine in the current international situation was constantly deteriorating. Having abandoned the idea of creating the Grand Duchy of Ruthenia, the Cossack elite, led by Hetman Yuri Khmelnytsky, hoped for their inclusion in the nobility, supported by the provision of property. In the interests of the Orthodox clergy, the Cossack council insisted on the de facto liquidation of the union and return for Orthodox supporters their churches, monasteries and benefits. The Cossack council hoped to satisfy the interests of the ordinary Cossacks and the peasantry by restricting the access of the nobility and royal officials to the estates on the Right Bank of Ukraine. The Diet of 1662 clearly demonstrated that the time of forced consent to compromise with the Cossacks in the nobility was coming to an end. She was not ready to agree with the king to continue the policy of granting nobility and estates to leading representatives of the Cossack state. As a result, the Diet for the Cossacks ended in complete failure, which was traditionally veiled by the allegedly favorable attitude of the monarch to them. Such a policy of Warsaw determined the futility of the Cossack community's attempts to find the right place in the social structure of the Commonwealth and even more so showed the division of the Cossack state along the Dnipro: the Left Bank with a clear focus on Moscow and the Right Bank with unsuccessful search for alternative protectors.

*Key words:* Cossack council, instruction, Diet, Orthodox Church, Cossack state.

Стаття надійшла до редколегії 12.06.2018

Прийнята до друку 20.06.2019